

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM HUKUK BİLİM DALI

14 7977

**ERDEBÎLÎ VE EL-ENVÂR Lİ A'MÂLİ'L-EBRÂR
ADLI ESERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman

Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN

Anar GURBANOV

BURSA 2004

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
KISALTMALAR.....	4
ÖNSÖZ.....	5

GİRİŞ

ERDEBÎLÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRİ VIII / XIV. ASRA GENEL BİR BAKIŞ

I. ERDEBÎLÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRİ VIII / XIV. ASIR	8
A. Siyasi Durum	8
B. Sosyal Durum.....	10
C. Dini Durum	12
II. ERDEBİL ŞEHİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİ	13
A. Coğrafi Durum	13
B. Siyasi Durum.....	13
C. Sosyo - Ekonomik Durum.....	15
D. İlmî Durum.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

ERDEBÎLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. ERDEBÎLÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	18
A. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi.....	18
B. Ailesi	19

C. Vefatı.....	19
D. Akidesi	20
E. Usûl-i Fıkıh Anlayışı	21
F. Ahlakı	22
II. ESERLERİ	23
A. <i>el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr</i>	24
B. <i>Şerhu Mesâbihi'l-Begavî</i>	24

İKİNCİ BÖLÜM

ERDEBÎLÎ'NİN “EL-ENVÂR Lİ A'MÂLİ'L-EBRÂR” ADLI ESERİ

I. ENVÂR DİYE ADLANDIRILMASI.....	27
II. TELİF SEBEBİ	27
III. ENVÂR'IN ŞÂFİÎ LİTERATÜRÜ İÇİNDEKİ YERİ.....	28
IV. ENVÂR ÖNCESİ BELLİ BAŞLI MUHTASARLAR.....	30
V. ŞÂFİÎ MEZHEBİNDE ÜNLÜ BEŞ KİTAP	31
VI. ENVÂR'IN MUHTEVA VE ŞEKİL BAKIMINDAN TAHLİLİ	31
A. Envâr'ın Muhteva Özellikleri	32
1. Envâr'ın Kaynakları.....	32
a. Birinci Derecede Kullandığı Kaynaklar:.....	32
b. İkinci Derecede Kullandığı Kaynaklar:	33
c. Başvurduğu Diğer Kaynaklar:	36
d. Sadece İsmi Zikredilen Fakihler:.....	41
e. Sadece İsmi Zikredilen Eserler:	45
2. Delillere Yer Vermesi.....	46
a. Ayetler.....	47
b. Hadisler.....	48
c. Kıyası Tarif Etmesi ve Örnek Vermesi.....	49
3. Görüşlere ve İhtilaflara Yer Vermesi.....	51
a. Mezhep İçi.....	51
b. Diğer Mezhepler Arasında.....	51

4. Tercihlere Yer Vermesi	52
5. Envâr'da Dönemin Gündelik Hayatı ve Kültürel Durumu	54
B. Envâr'ın Şekil Özellikleri	55
1. Envâr'ın Tasnifi	55
2. Dil ve Üslup Özellikleri	56
a. Cümle Yapısı	56
b. Metin Yapısı ve Meselenin Vaz' Edilmesi	57
c. Örnek Vermesi	57
d. Konuyu Tarif Etmesi	58
1) Doğrudan Konuları Anlatması	58
2) Hem Sözlük Hem De İstilahi Anlamlarını Vermesi	58
3) Sadece İstilahi Anlamını Vermesi	59
3. Envâr'a Mahsus Bazı Özel Kelimeler	59
4. Envâr ve Minhâc'ın Metin Yönünden Karşılaştırılması	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENVÂR ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. ENVÂR NÜSHALARI	64
II. ENVÂR ŞERHLERİ	65
III. HAŞİYE VE HAMİŞLER	66
A. <i>Hâşiyetu'l-Kümmesrâ</i>	66
B. <i>Hâşiyetu'l-Hâc İbrahim</i>	67
VI. TA'LİK VE ZEVAİDLER	67
V. TERCÜMESİ	68
SONUÇ	69
BİBLİYOGRAFYA	71

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
Az. Cum.	: Azerbaycan Cumhuriyeti
bk.	: Bakınız
d.	: Doğum tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Ef.	: Efendimiz
GAL	: Geschichte der Arabischen Litteratur
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
m.	: Metre
MÜ SBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
ŞİA	: Şamil İslam Ansiklopedisi
çev.	: Çeviren
vb.	: Ve Başka

ÖNSÖZ

İslam hukukunda mezheplerin yerleşme döneminde mezheplerin temel görüşlerini bir araya getiren fakihler vardır. Her mezhebin hukukun muhtelif dallarıyla ilgili görüşlerini ana hatlarıyla ve veciz şekilde dile getirdikleri eserler teşekkül etmiştir. Şâfiî mezhebinin temel görüşlerini ana hatlarıyla “muhtasar” olarak kaleme alan hukukçulardan birisi de Yusuf İbn İbrahim el-Erdebîlî’dir.

Erdebîlî; Moğol istilasının yakıp yıktığı coğrafyada Müslümanların yeniden toparlanma, ilim muhitlerinin yeniden teşekkül etme, kültür ve sanatın yeniden filiz vermeye başladığı bir dönemde Azerbaycan toprakları içerisinde bulunan –şimdiki İran-Güney Azerbaycan bölgesinde yaşamıştır. Güney Azerbaycan’ın Erdebil bölgesinden yetişen ünlü Şâfiî fıkıhçısı Yusuf İbn İbrahim el-Erdebîlî ve *Envâr* isimli eseri bölgedeki ilmi canlanmada önemli bir görev icra etmiştir. Onun eseri öğrencilerin ders kitabı, kadıların başvuru kaynağı olmuştur. Daha sonraları bu muhteşem eser üzerine çeşitli şerh ve haşiyeler yapılmak suretiyle eserin kullanımı daha da yaygınlaşmıştır.

Azerbaycan’da Sovyet idaresi döneminde dine karşı takınılan menfi tutum sebebiyle halk kendi tarihinden ve kültür mirasından koparılmıştır. Bu dönemde İslam alemine yön vermiş birbirinden değerli alimler ve onların kitapları kütüphanelerin tozlu raflarında unutulmaya terk edilmiştir.

Azerbaycan halkı Sovyetlerin dağılmasından sonra özgürlüğe kavuşunca benliğini oluşturan temel değerleri araştırmaya başlamıştır. Unutturulmaya çalışılan din, dil, tarih, kültür mirası üzerinde tetkikler başlamıştır. Biz de Azerbaycan topraklarında yetişmiş müstesna bir şahsiyet olan Erdebîlî’yi ve onun *Envâr* isimli eserini gün yüzüne çıkarıp halkımıza tanıtmak suretiyle bir nebze de olsa bu harekete katkıda bulunmak istedik.

Bu çalışma bir giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş’te, müellifin yaşadığı yer ve zaman dilimi hakkında bilgi sahibi olmak için, hicri VIII / XIV. asırda

genel olarak İslam dünyasının siyasi, dini durumuna ve daha sonra da Erdebil bölgesine genel bakış yapılmıştır. Birinci bölümde müellifin hayatı ve eserleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde *Envâr*'ın muhteva ve şekil bakımından tahlili yapılmış ve dördüncü bölümde, *Envâr* üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmaya başlamadan önce gerek konunun seçiminde, gerekse daha sonra tezle ilgili her konuda yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN beye, tezin başından sonuna kadar tek tek konuların tashihinde yardımcı olan ve değerli fikirlerinden yararlandığım Dr. Recep ÖZDİREK'e ve bana yardımcı olan diğer arkadaşlarıma özellikle Vugar SAMEDOV ve Zaur ORUCOVA'a teşekkürü borç bilirim.

Anar GURBANOV
BURSA 2004

GİRİŞ
ERDEBÎLÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRİ VIII / XIV. ASRA GENEL
BİR BAKIŞ

I. ERDEBÎLÎ'NİN YAŞADIĞI HİCRİ VIII / XIV. ASIR

Erdebîlî hicri VIII / XIV. asırda yaşamıştır.¹ Şüphesiz bir insanın içinde yaşadığı dönemdeki siyasi durumun, bulunduğu cemiyetin toplumsal, ekonomik, ilmi ve fikri düzeyinin, o kimsenin yetişmesi ve kişiliğinin oluşmasında çok önemli etkileri vardır. Bu nedenle Erdebîlî'nin hayatını incelemeden önce, içinde yaşadığı asra genel bir bakış faydalı olacaktır.

H. VIII / XIV. asırda İslam tarihi açısından önemli sayılabilecek bir çok olaylar meydana gelmiştir. Medeniyette altın çağını yaşayan İslam ülkeleri Moğol akınları neticesinde büyük bir hezimete uğramıştır. Güçlü kültür ve medeniyete sahip olmadıkları için İslam toprakları üzerindeki yıkıcı etkisi en fazla yüz sene kadar devam etmiştir. Moğol etkisinin yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla birlikte İslam topraklarında küçük beylikler ve hanlıklar kurulmuş, İslam medeniyeti yaralarını sarmaya ve yeniden eski ihtişamlı günlerine ulaşmaya çalışmıştır. İslam topraklarının fikri ve medeni olarak bu kadar hızlı bir şekilde yeniden hayat bulup canlanmasının sebebi sahip oldukları güçlü tarihi alt yapı, zengin ilmi ve kültürel birikimle açıklanabilir.²

A. Siyasi Durum

Siyasi bakımdan hicri VIII / XIV. asır, dönemin Müslüman dünyasında Moğol etkisinin yavaş yavaş çözülüp, yok olmasıyla başlar.

İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hakimiyetinde kaldı.

İlhanlılar, Hülagu'nun İran'a gelişinden sonra bürokratik ve idari alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsediler. Bu durum Gazan Han'ın İslam'ı kabulü ve iç-timai, idari ve iktisadi sahalarda yaptığı reformlarla daha da hızlandı. XIV. yüzyılda (1295-1304) Gazan Hanın yaptığı ıslahatlar feodal yapının kuvvetlenmesine sebep

¹ Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 195; Kehhâle, *Mu'cem*, XIII, 266.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih*, s. 63.

olmuştur. Bu tür ekonomik yükseliş kültür ve sanatın gelişmesini sağlamıştır. Böylece Moğol hükümdarlarının yaptırdığı yeni kültür merkezlerinde kitapların yazılması, çoğaltılması ve onların ciltlerinin tezyini, tertibatı ile ilgili sanatsal çalışmalar başlatılmıştır.³

Doğudaki Büyük Han Kubilay'ın ölümünden (693/1294) sonra artık akrabalık derecesi oldukça zayıflayan amcazadeleriyle tabiiyet bağlarını koparan Gazan Han İran'da bozkır geleneklerine, İslami ve İrani temellere dayanan bir devlet kurmak istedi. Ancak erken ölümü bu reformların başarısını azalttı. Onun vefatının ardından daha yarım asır bile geçmeden İran'daki Moğol hakimiyeti sona erdi.

Kısa sürmesine rağmen İlhanlı hakimiyeti İran'da önemli izler bıraktı. Moğol istilası sırasında başta Horasan şehirleri olmak üzere önemli yerleşim merkezleri büyük zarar gördü. Moğol istilasının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevi hayattan kaçış şeklinde tezahür etti; özel olarak İran'da, genel olarak bütün Ortadoğu'da dini-tasavvufi hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin hazırladı. Bununla birlikte İlhanlı idaresi, ilk yarım asırdaki yağma ve tahrip döneminin atlatılmasından sonra İran'da olumlu izler de bıraktı. İlhanlı hakimiyetinin merkezi olan Azerbaycan'da Gazan Han devrinde Ucan ve Şenbigazan, Olcaytu zamanında Sultaniye gibi yeni yerleşim merkezleri kuruldu. Tebriz, Meraga ve Bağdat gibi büyük şehirlerde önemli imar faaliyetleri yürütüldü.

İlhanlı Devleti'nin siyasi birliğinin sona ermesinin ardından İran'da hakimiyet birtakım küçük hanedanlar arasında paylaşıldı. İlhanlılar'ın nüfuzlu kumandanı Emir Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan, Ebû Saîd Bahadır Han'ın vefatından (736/1335) sonra çıkan taht mücadelelerinde Azerbaycan'ın idaresini ele geçirdi ve burada Çobanoğulları hakimiyetini kurdu. Şeyh Hasan'ın 744'te (1343) katlinin ardından kardeşi Melik Eşref önce Enuşirvan adına, 745 (1344) yılından sonra da kendi adına idareyi ele geçirdi ve bir ara gücünü Irâk-ı Acem'e kadar yaymaya muvaffak oldu. Melik Eşrefin ölümüyle (758/1357) Çobanoğulları'nın hakimiyeti de sona erdi.⁴

³ A. Y. Kazıyev, *Hudojestvennoy Oformleniy Azerbaycanskoy Rukopisnoy Knigi XIII-XVII. Vekov*, s. 144.

⁴ Özgüdenli, Osman Gazi, "İran", *DİA*, XXII, 398.

Daha sonra Azerbaycan ve onun güneyinde (tarihi Azerbaycan toprakları) İran içlerine kadarki bölgeye ise sırasıyla Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri hakim olmuşlardır. Bu devletler de Türk boyları tarafından kurulmuştur.⁵

Aynı dönemde Anadolu'da hakim güç Anadolu Selçuklu devleti dağılmış, devlete bağlı beylikler müstakil hareket etmeğe başlamıştır. Bu durum Anadolu Selçuklu devletinin beyliklere parçalanarak tarihten silinmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonraki tarihi süreç, - Osmanlı beyliğinin artık güçlü bir devlet haline gelmesi ve bu mezkur beylikleri yine bu asır içerisinde kendi topraklarına katmasına kadar – “Beylikler dönemi” olarak adlandırılmıştır.⁶

Sayılarının 24'ten çok olduğu kayıtlarda geçen bu beyliklerden önemlileri ve daha etkin olanları ise Karamanoğulları, Germiyanogulları, Karesioğulları, Candaroğulları vb. hicri VIII / XIV. asrın ortalarından başlayarak sonlarına yakın bu beyliklerin tamamına yakını kendi arazisine katan Osmanlı devleti, Bizans'a karşı girdiği savaşların çoğunda başarı elde ederek hem topraklarını genişletmeyi hem de artık güçlü bir devlet gibi şekillenmeyi başarmıştır.⁷

Hicri VIII / XIV. asırda Suriye, Arabistan ve Şimali Afrika'da bir siyasal dağınıklık mevcuttur. Belki Mısır Memluklarını burada ayrı tutmak gerekecektir. Fakat genelde bu asır içerisinde mezkur coğrafyada güçlü bir devlet veya siyasi birlik mevcut olmamıştır.

Bu asrın ortalarından sonra İlhanlı devletinin siyasal mirası üzerinde yükselen diğer bir Müslüman devlet de Timur devleti olmuştur. Fakat Timur'un etkinliği sonraki asırda, özellikle Ankara savaşı sonrası (1402) kendini daha belirgin hissettirecektir.⁸

B. Sosyal Durum

Hicri VIII / XIV. asır Müslüman toplumlarını şöyle tarif etmek tarihi gerçeklik açısından daha doğru olacaktır. Gelişmiş ve genişlemiş Müslüman coğrafyası artık çeşitli milletlerden, hatta farklı din mensubu topluluklardan oluşmuş bir mozaigi

⁵ *Azerbaycan Tarihi*, (ed. Ziya Bünyadov), s. 367.

⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 505; Claude Chane, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Y. Moran), s. 296.

⁷ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 17-19.

⁸ Paul Wittek, *Ankara Bozgunundan İstanbulun Zaptına* (çev. H. İnalçık), s. 557-589.

hatırlatmaktadır. Hal böyle olunca bu sosyal mozaiğin meydana getirdiği kültür içinde Türk kültürü, birbirlerinden ayrı ve farklı kültürlerin bir araya gelip, kaynaşmasıyla oluşan göz alıcı bir alaşımdır. Türklerin daha Batı Asya ve Anadolu topraklarına gelip, yerleşmelerinden önce dahi temas ve ilişkiler içinde buldukları İrânlılardan, tatbiki güzel sanatların nefis motifleri, edebi sanatların incelikleri, siyasi fikir ve anlayışlar alınmıştır.⁹

Müslüman toplumu Hicri VIII / XIV. asra gelindiğinde şöyle bir şekillenme arz etmekteydi:

Sosyal ve dini etkenler sonucunda toplumda dini yönden müslüman ve gayr-i müslimler yaşamaktaydı.

Müslüman tebaanın büyük kesimi, bilindiği gibi, çoğunluğunu Türklerin ve Arapların oluşturduğu Sünnîliğe mensuptu. Bu kesim içinde Anadolu ve Rumeli'de yaşayan Türklerin ezici çoğunluğu Sünnîliğin Hanefilik kolu içinde toplanmış olup, Araplar ve Berberiler ise başta Şâfîlik olmak üzere (özellikle Mısırda), Hanbelîlik (Arabistan), Mâlikîlik (özellikle Kuzey Afrika) mezheplerinin salikleri idiler. Irak'taki Arapların ve İrânlıların belli bir kesimi Şîfîliğin Oniki İmam koluna, Yemen Arapları ise Zeydiye koluna mensup bulunuyorlardı. Kuzey Afrika ve Doğu Arabistan'da bir miktar Hâricî, Suriye ve Lübnan'da ise Dürzîler, Nusayrîler (Alevîler), yine Irak'ta Yezîdîler mevcuttu.¹⁰

Müslüman olanlar, gayr-i müslimlerden hem vergi alanında hem de sosyal hayatın diğer alanlarında avantajlı durumdaydılar.

İkinci sosyal tasnif ise daha çok sosyal statükoyla ilişkilidir. Bu tasnife göre yöneticiler kendi aralarında bir hiyerarşi yapı içerisinde ve sosyal sınıfların zirvesinde yer almaktaydı. Bu hiyerarşi içerisinde askeri sınıf yöneticilerden sonra, ilim erbabı ise askerlerden sonra yer almaktaydı. Reaya adı verilen avam halk ise bu hiyerarşik piramitte tabanı temsil etmekteydi.¹¹

Erdebîlî de o dönemde yaşamış bilginler gibi sosyal statükosu gereği ilmiye sınıfına dahil olmuştur. Bu sınıf mensuplarına saray tarafından bazı imtiyazlar da tanınmaktaydı.

⁹ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi* (çev. Prof. Dr. Salih Tuğ), IV, 1155.

¹⁰ *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), II, 114.

¹¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, s. 247-463.

C. Dini Durum

Bilindiği gibi, İslam dininin teorik yapısı gereği İslam'da dini sınıflar ve zümreler yoktur. Yani teorik olarak İslamiyet, Hıristiyanlık, Budizm, Maniheizm vb. dinlerde oluşmuş, hiyerarşik bir sisteme dayalı, bir takım ruhani yetkilerle donatılmış din adamları zümresine yer vermemiştir. Ancak Sünnî İslam dünyasında da, çeşitli siyasi ve sosyo-ekonomik şartların sevkıyla, tarih içerisinde geleneksel hale gelmiş dini zümreler ortaya çıkmıştır ki, belli başlı olarak, Hz. Peygamberin soyundan gelenlerin teşkil ettiği Seyyidler, Şerifler veya Emîrlere¹² ile, tarikat Şeyhleri ve dervişler sayılabilir. Hicri VIII / XIV. asra gelindiğinde İslam dünyasında yine İslam'ın kendi yapısı gereği değil, İslam toplumunun meydana getirdiği dini yapı böyle oluşmuştu.¹³

Özellikle XIII. yüzyılın başlarında Moğol istilası arifesinde ve bu istila esnasında Anadolu'ya vuku bulan göçlerle, Maverâünnehr, Harezm, Horasan ve Azerbaycan bölgesinden değişik nitelikli dini-tasavvufi cereyanlar ve temsilcileri geldiler. Bunlara Mısır, Suriye ve Irak üzerinden gelenler de katıldı. Her birisi farklı sosyal ve kültürel çevrelerden çıkan şeyhler, dervişler ve bunların yakınları bu asrın dini yapısındaki çeşitliliği oluşturacaklardı.¹⁴

Ayrıca göçebe Türkmen boylarının dini hayatını yönlendirmekte olup tabiatıyla eski kabilevi gelenekler ve İslam öncesi dini-mistik kültürlerin izlerini kuvvetle aksettiren bir din anlayışına sahip Türkmen şeyhlerini de zikretmek gerekir. Bu din ve tasavvuf anlayışı Ahmet Yesevî'den beri süregelen bir geleneği temsil etmektedir.¹⁵

XIV. ve XV. yüzyıllarda Maverâünnehr ve İran menşeli yeni sufi mektepler Müslüman coğrafyasında geniş yayılma alanları buldu. Bu mektepler, tamamıyla Sünnî bir tasavvuf temelinden kaynaklanan Kazerunîlik, Halvetîlik ve Nakşibendîlik idi.¹⁶

Tarihi kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Erdebîlî, Sünnîliğe mensup bir din bilgini olmuş ve büyük ihtimal gençliğinde Şeyh Safiyüddin'le görüşmüştür. Bu sebeple Sünnî tasavvufi anlayışı benimsemiş olması muhtemeldir. Çünkü yaşadığı coğrafyada Nakşibendî tarikatı yaygın durumdaydı.

¹² Bu kelimelerin üçü de aynı anlamda olup özellikle Şerîf, Hz. Hasan, Seyyid ise Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler için kullanılmıştır.

¹³ *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, 118.

¹⁴ A.g.e., II, 121.

¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik; Kalenderiler*, s. 64-65.

¹⁶ *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, 130.

II. ERDEBİL ŞEHİRİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Erdebîlî, Erdebil bölgesinde yaşadığı için bu bölümde o bölgenin genel olarak coğrafi, siyasi, sosyo-ekonomik ve ilmi durumundan bahsedilerek bölge hakkında ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

A. Coğrafi Durum

Güney Azerbaycan'da bulunan Erdebil şehri deniz seviyesinden 1505 m. yükseklikte bulunmaktadır. Şehir Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerinde kurulmuştur. Erdebil kenti, İran-Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına 40 km., Hazar denizine olan mesafesi ise 64 km. kadardır.¹⁷ Erdebil Güney Azerbaycan'ın Tebriz'den sonra ikinci büyük yaşayış yeri sayılır. Eyaletin yüzölçümü 17. 953 km².¹⁸ Erdebil tamamen düz ve açık olan bir yerde kurulmuştur. Ova kısmı üç mil olup etrafı dağlarla çevrelenmiştir. Bu dağlar şehri çevrelediği için Erdebil bazen sıcak bazen da soğuk olmaktadır.¹⁹

Şehrin ismi bazı kaynaklarda "Erdübil" şeklinde geçerken bazılarında da "Erdevil" şeklinde geçmektedir. Ortaçağ Arap ve Fars coğrafyacıları şehrin kuruluşunu Sasani Hükümdarı II. Yezdicerd'in oğlu Firuz dönemine (459-484) kadar götürürler.²⁰ Bugün Erdebil'i Astara limanına 60 km. bir şose bağlamaktadır. Son yıllarda, Serab üzerinden, Tebriz'e kadar uzatılmış olan bu şose Erdebil'i Tebriz - Trabzon ve Tebriz – Culfa-Nahçıvan-Iğdır hattına çıkarır.²¹

B. Siyasi Durum

Erdebil, yüksek Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerinde inşa edilmiş olan muhkem bir kale etrafındaki evlerden oluşmuş şirin bir şehirdir. Şehir Hazar denizine yakın olması, ipek yolu üzerinde ve yolların kesişme noktasında bulunması yönüyle kısa sürede gelişmiş ve uzun yıllar Azerbaycan'ın başşehri olmuştur. Erdebil uzun bir kuşatma döneminin ardından İran Sasanileri tarafından ele geçirilmiştir. Bu dönemde de öneminden bir şey kaybetmemiş, eski canlılığını korumuştur.

¹⁷ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 276.

¹⁸ Heyet, *Güney Azerbaycan*, s. 123.

¹⁹ Z. M. Hasanaliyev, *Safevi Devleti*, s. 82.

²⁰ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 276.

²¹ İslam Ansiklopedisi, "Erdebil", IV, 292.

Hız. Ömer zamanında İslam ordularının komutanlarından olan ve daha sonra da Azerbaycan valiliğine atanan Huzeyfe İbn Yemân tarafından kuşatılan şehir, günlerce süren savaştan sonra yaptığı antlaşma ile Arap-İslam hakimiyetine girmiştir.

İslam fetihlerinin başarılı olması için askeri şehirler kurdurtan Hız. Ali Azerbaycan bölgesinde de bir askeri şehir kurmaya karar vermiştir. Bu iş için önce Meraga'da bir garnizon kurma çalışması başlatılmıştır. Emeviler ise jeo-politik konumunu da göz önünde bulundurarak bölgenin askeri ve idari merkezini Erdebil'e naklettiler. Buraya yerleşen asker aileleri ve bazı Arap aşiretleriyle birlikte Erdebil'in hem nüfusu ve hem de stratejik önemi daha da artmıştır. Abbasiler devrinde merkez Tebriz'e götürüldü ise de, Erdebil askeri ve ticari önemini kaybetmedi.²²

Hicri 201'de (816) Azerbaycanlı lider Babek Erdebil'in meşhur "Baz" kalesini merkez edinmek suretiyle Arap hilafetine karşı ayaklanma başlatmıştır. Tarihte Hürremiye hareketi olarak bilinen bu ayaklanmanın merkezi olan Erdebil bu olaydan sonra daha da önem kazanmıştır. Babek'in burada ayaklanma yapması Hürremiye hareketine mensup olanlar için özel bir önem taşımıştır. Babek isyanının bastırılmasından sonra Erdebil Hürremiye hareketi mensuplarınca başlatılan pek çok isyanın da merkezi olmaya devam etmiştir.²³

Arap hilafetinin sarsıldığı dönemlerde, IX. yüzyılın sonlarında Erdebil Sacoğulları'nın kurduğu emirliğin merkezi oldu. XIII. yüzyılın başlarında Erdebil şehri önce Gürcü ordusu saldırısına, daha sonra da Moğol istilasına uğrayarak birbiri ardınca iki facia yaşadı. Ancak daha sonra şehir kısa zamanda yeniden kurulmuş ve öncekinden daha iyi hale gelmiştir. Erdebil 697'de (1298) Emir Muhammed'in valiliği döneminde Azerbaycan'ın en gelişmiş bölgelerinden biriydi. Şeyh Safiyüddin Erdebîlî'nin bu dönemde Erdebil'de kurduğu sufi ocağı şehri bölgenin manevi cazibe merkezi haline getirdi. 1334'te vefat eden Şeyh Safiyüddin dergahının avlusuna defnedilerek sonradan kabri üstüne türbe, yanına da yeni bir cami yapıldı. Şeyh Safiyüddin ve müritleri Şâfi mezhebine mensup olmalarına rağmen tarikat daha sonraları Şii bir temayül kazanmış ve türbesi Şii ziyaretgahı haline gelmiştir.²⁴

²² İslam Ansiklopedisi, "Erdebil", IV, 289.

²³ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XII, 276.

²⁴ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 276-277.

1590' da Osmanlı-İran antlaşması gereğince iki devlet arasındaki sınır Erdebil yakınlarından geçiyordu. Şah Abbas 1603'te Osmanlılara karşı giriştiği mücadele sonucunda 1590'da kaybettiği toprakları geri aldı. 1612'de imzalanan yeni antlaşma ile geri alınan bölgelerin İran arazisi olduğu kabul edildi. Ancak Safevîlerin Osmanlılara her yıl 200 yük ipek vermesi garanti altına alınmıştı.

1725 sonbaharında Osmanlı kuvvetleri Erdebil'e girmesine rağmen 1730' da Nadir Şah Erdebil'i geri aldığı gibi Osmanlıları İran Azerbaycan'ı ile Hemedan ve Kirmanşah'tan çıkmaya mecbur etti.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da müstakil hanlıkların kurulduğu dönemde Erdebil de bir hanlık haline gelmiş ve canlanmaya başlamıştır. Kuba Hanı Fetih Ali Han 1784 yazında ani bir saldırı ile burayı zaptettiyse de Rusların kendisini desteklememesi üzerine geri çekildi. Yine Erdebil 1828 Şubatında Ruslar tarafından işgal edildi. Rus Generali Paskeviç'in emriyle Şeyh Safiyüddin ziyaretgahının kütüphanesinde ve türbedeki bazı sanat eserleri ve özellikle el yazması kitapları Petersburg'a gönderildi. 1925-1941 Erdebil'in siyasi önemi giderek azalmış ve az gelişmiş bölgelerden biri haline gelmişti. 1970'li yıllardan sonra Erdebil şehri yeniden gelişmeye başlamıştır.²⁵

C. Sosyo - Ekonomik Durum

Erdebil sosyo-ekonomik bakımdan X ve XII. yüzyıllarda gelişmiş bir şehir durumundaydı. Zanaat erbabının başlıca ürettiği eşyalar ağaçtan yapılmış kap kakak, halı, kumaş ve elbiseden ibaretti. Safevî Devleti zamanında Şeyh Safiyüddin ziyaretgahına daha da önem verilmiş ve dergahın mütevelliği devlet adamlarının eline geçmiştir. Ocağın vakıfları arasında Azerbaycan'da kırk köy, Erdebil'de 200 ev, dokuz hamam, sekiz kervan saray, Kayseriye adlı bir kapalı çarşı, 100 dükkan bulunuyordu.²⁶ Şeyh Safiyüddin türbesine bağlı büyük ve muntazam bir mutfaktan ihtiyaç sahibi halka her gün 3 defa çorba, et ve pilavdan ibaret parasız yemek verilmekteydi.²⁷

1730'lu yıllarda artık Erdebil'in sosyo-ekonomik durumu çok kötüleşmiş ve daha sonra hanlık haline gelince canlanmıştı. Erdebil 1813'te 4000 civarında bir nüfusa

²⁵ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 276-277.

²⁶ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 277.

²⁷ İslam Ansiklopedisi, "Erdebil", IV, 291.

sahipti. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Erdebil'in İran ekonomisindeki yeri giderek artmaya başlamıştı. Bu sıralarda şehirde 100 kadar demirci, yirmi bakırcı, yetmişden fazla kalpak ve elbise imalathanesiyle 12.000 kadar da dükkan bulunuyordu.

I. Dünya Savaşı sonrasında Erdebil halkının çoğunluğunu Azeri Türkleri oluşturuyordu ve nüfusu da 20.000'i aşmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasında ise şehirde ancak bir mensucat fabrikası ile birkaç keçe, kilim ve deri işletmesi kaldı. 1956'da şehrin nüfusu 66.000'e yaklaşıyordu. 1970'li yıllarda petrol ihracatının sağladığı gelirin hızla artmasıyla şehrin ekonomik ve sosyal durumunda olumlu yönde değişiklikler olduğu kayda alınmıştır.

Fiziki bakımdan şehir giderek büyüdü, yeni mahalleler kuruldu, sınai ve ticari faaliyetler süratle gelişti. Ancak yeni sanayi işletmelerinin çoğu kimyevi malzeme, plastik eşya, deri, otomobil yedek parçaları, Alman gümüşünden mutfak eşyası imal eden küçük tesisler durumundadır. Şehirde ayrıca seksenden fazla mescit ve türbe ile medrese bulunmaktadır.²⁸

D. İlmî Durum

Gerçekten Güney Azerbaycan'ın Erdebil bölgesinde birçok alim, edip, muhaddis, fakih ve mutasavvıf yetişmiştir. Bunların en meşhurları arasında, tanınmış mutasavvıflardan Şeyh Safiyyüddin el-Erdebîlî (ö. 719/1334), Hâce Ali Erdebîlî (ö. 832/1429), fakihlerden Ebû Zür'a Abdülvehhâb İbn Muhammed İbn Eyyub el-Erdebîlî (ö. 415/1024), Yusuf İbn İbrahim el-Erdebîlî (ö. 779/1377) veya (ö. 799/1397), kelimcilerden Ahmed İbn Muhammed el-Erdebîlî (ö.993/1585) anılabilir.²⁹

²⁸ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 277.

²⁹ Muhammedoğlu, Salih Aliyev, "Erdebil", *DİA*, XI, 277.

BİRİNCİ BÖLÜM
ERDEBÎLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. ERDEBİLÎ'NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Bu bölümde tabakat kitaplarından bulabildiğimiz kadarıyla Erdebîlî'nin doğumundan vefatına kadar geçirdiği hayatından bahsedilecek daha sonra akidesi ve usûl-i fıkıh anlayışı ele alınacaktır.

A. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Tarihi

Şâfiî fakihlerinden Cemâlüddin (İzzüddin) Yusuf İbn İbrahim, doğup büyüdüğü şehir olan Erdebil'e nispetle Erdebîlî diye meşhur olmuştur. Tabakat kitaplarında doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgiye rastlanmamakla birlikte vefat tarihiyle ilgili olarak farklı birkaç rivayet vardır. 779/1377 veya 799/1397 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulursa Erdebîlî'nin hicri 700/1300 civarlarında doğduğunu söylemek mümkündür. Buna göre O yaklaşık olarak hicri 700-800 (1300-1400) tarihleri arasında yaşamıştır.³⁰

Tabakat kitaplarının bir çoğunda Erdebîlî'nin tam ismi Cemâlüddin Yusuf İbn İbrahim³¹ olarak geçerken bazısında ise İzzüddin Yusuf İbn İbrahim olarak zikredilmektedir.³²

Erdebîlî Güney Azerbaycan'da bulunan -şimdiki İran- Erdebil vilayetinde doğmuş, burada ömrünü idame ettirmiş ve nihayet burada vefat etmiştir.³³ Bazı kaynaklarda geçen Hilâbâdî nisbesi büyük ihtimalle onun doğduğu köy veya kasaba ismi olsa gerektir. Bu takdirde o doğduğu köye nispetle el-Hilâbâdî mensup olduğu şehre nispetle de el-Erdebîlî olarak iki nisbe ile anılmaktadır.³⁴

³⁰ Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, I, 195; Kehhâle, *Mu'cem*, XIII, 266.

³¹ Zirikî, *el-A'lâm*, II, 212; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 195.

³² İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 138; İsmail Paşa, *a.g.e.*, II, 558.

³³ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 264.

³⁴ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, 558.

B. Ailesi

İbn Hacer, meşhur Şâfiî alimi Cemâlüddin Ubeydullah İbn eş-Şeyh Tâcüddin Avd İbn Muhammed el-Erdebîlî'nin üstadın torunu olduğu zikretmektedir. Daha sonra da bu zatın annesinin vatani olan Şirvan'da doğduğu belirtilmektedir. Söz konusu şahıs aynı zamanda kendi mezhebinde bir ilim adamı olup ders okuttuğu belirtilmiştir.³⁵

Araştırdığımız tabakat kitaplarında Erdebîlî'nin tahsil hayatı, hocaları ve öğrencileri hakkında hiçbir bilgiye rastlayamadık. O dönemdeki eğitim öğretim geleneğinde ilim öğrenmek için ilim merkezlerine seyahatler düzenlendiği göz önünde bulundurulursa Erdebîlî'nin de bu tür yolculuklara çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bir alimin muteber sayılması için devrin ileri gelen alimlerinden ders okumuş ve icazet almış olması gerekirdi. Erdebîlî'nin eserlerinin bölgedeki yaygınlığı dikkate alınrsa onun Şâfiî mezhebinin ileri gelen alimlerinden icazetli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitüsü'nün Rusça olarak çıkardığı kendine mahsus "Arap Elyazmaları Katalogu"³⁶ nda Erdebîlî'nin Bağdat ve Kahire'de tahsil gördüğü belirtilmiştir.³⁷ Gerçekten de o dönemde Şâfiî alimlerin yoğun bulunduğu yerler yukarıda zikri geçen yerlerdir. Erdebîlî'nin de bu merkezlere gittiği ve orada ilim tahsil ettiği kuvvetle muhtemeldir.

C. Vefatı

Hicri VIII / Miladi XIV asırda yaşamış olan Erdebîlî'nin vefat tarihi ile ilgili kaynaklarda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda hicri 779/1377³⁸ olarak verilirken, bir kısım kaynaklarda ise hicri 799/1397³⁹ olarak belirtilmiştir. Erdebîlî'nin kabrinin nerede olduğu hakkında araştırdığımız tabakat kitaplarında her hangi bir bilgi

³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Düreru'l-Kâmine*, IV, 484.

³⁶ Söz konusu katalog Rusça olup müellifi, kitabın adı, hangi dilde yazıldığı, ilk nüshanın yazara ait olup olmadığı, ne zaman istinsah edildiği, müstensihî, istinsah edildiği yer, yazı türü, eserin nasıl başlayıp bittiği, eserin ölçüsü, hacmi (sayfa sayısı) ve şifresi hakkında bilgi verilmektedir.

³⁷ Az. İlimler Akademisi, *Katalog Arabskih Rukopisey*, I, 107.

³⁸ Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, I, 195.

³⁹ Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, 266.

belirtilmemiş olmakla birlikte Erdebil’de yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda yine orada vefat ettiği ve kabrinin de orada olduğu düşünülmektedir.

D. Akidesi

Genel olarak Şâfiî mezhebi mensupları, itikatta Eş’arî⁴⁰ mezhebinin görüşlerini benimsemiş ve onun görüşlerini savunmuşlar. Bir Şâfiî fıkıhçısı olarak ve *Envâr* eserinde dile getirdiği bazı itikadi görüşlerini göz önüne alarak rahatlıkla Erdebîlî’nin de itikatta Eş’arî mezhebine mensup olduğu söylenebilir. Bu sebeple bu başlık altında *Envâr*’da yer alan Erdebîlî’nin birkaç itikadi görüşüne yer verilecektir.

1. “Kitabu’s-Salat” bölümünde namazla ilgili konuları anlatırken “Kökten olarak inkarcı olanlar namaz ve diğer bütün furu’a dair meselelerden sorumludurlar. Ancak müslüman oldukları zaman mürtetten farklı olarak kılmadıkları namazları kaza etmezler” demektedir.⁴¹ Burada Erdebîlî Eş’arîlerle Mâtürîdîler⁴² arasında ihtilaf olan bir konuyu dile getirmektedir. Acaba kafir olan bir şahıs ahirette sadece imandan mı yoksa hem imandan hem de diğer bütün muamelattan mı sorumlu? İşte burada müellif Eş’arîlerin görüşünü benimsediğini vurgulamıştır. Mâtürîdîler ise sadece imandan sorumlu olduğu görüşündedirler.⁴³

2. “Kitabu’l-Vasiyyet” bölümünde vasiyetle ilgili konuları anlatırken, suda boğulan bir şahsın o andaki vasiyetinin geçerli olmadığını söyler ve bu durumda olan, yani ölmek üzere olan kimsenin Firavun’un imanına benzeterek kafirse imanı, fasıksa tevbesinin kabul edilmeyeceğini söyler.⁴⁴ Bu duruma da bilindiği gibi kelimada ye’s hali denilmekte ve Mâtürîdîler ile Eş’arîler arasında bu konuda ihtilaf bulunmaktadır. Mâtürîdîler bu tür imanı makbul sayarken Eş’arîler geçerli saymaz.⁴⁵ İşte burada da Erdebîlî’nin Eş’arî mezhebine mensup olduğu bir daha görülmektedir.

⁴⁰ İtikatta Eş’arî mezhebinin kurucusu olup tam ismi, Ebu’l-Hasan Ali İbn İsmail İbn Ebî Bişr İshak el-Eş’arî’dir (ö. 44/665).

⁴¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 75.

⁴² İtikatta Mâtürîdî mezhebinin kurucusu olup tam ismi, Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed Ebû Muhammed Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’dir (ö. 333/944).

⁴³ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, s. 147; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam*, s. 58.

⁴⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 25.

⁴⁵ Ş. Gölcük, S. Toprak, *a.g.e.*, s. 58.

E. Usûl-i Fıkıh Anlayışı

Bilindiği gibi usul ilminde alimler iki kısma hatta sonraki dönemi de ele alırsak üç kısma ayrılmışlar demek mümkündür. Birincisi, “Şâfiîye” veya “Mütekellimîn” metodu denilen özellikle Şâfiî kelimcilerinin metodu olmaktadır. İkincisi ise “Hanefiyye” veya “Fukaha” metodudur ki, bu da Hanefilere mahsus bir metottur. Daha sonraki dönemlerde bu ikisini birleştiren bir metot daha ortaya çıkmıştır ki, buna da “Memzûc Metot” ismi verilmiştir.

Şâfiî metodunu takip eden usulcüler mezheplerine bağlı kalmadan akli istidlale meylederek tümünden gelim metoduyla kaideler oluşturmuşlar. Fukaha mesleğini takip edenler ise usul kaidelerini fıkıhın tatbikatından çıkarmış, tüme varım metodunu kullanmışlar ve olaylardan hareketle genel kaideler koymuşlar. “Memzûc Metot” ise, muteahhirîn alimler her iki metodu da birleştirmeye çalışmışlar.⁴⁶ İşte Erdebîlî’de bir Şâfiî fıkıhçısı olarak “Şâfiîye” veya “Mütekellimîn” metodunu benimsemiştir.

Erdebîlî *Envâr*’da “Kitabu’l-Kada” bölümünde fıkıh usulü konularına kısa olarak deyinmiştir. Özellikle bir müçtehidin taşıması gereken şartları ele almış ve onları açıklamaya çalışmıştır. Müellif bir müçtehidin taşıması gereken şartları şöyle sıralamıştır:

1. Ahkam ayetlerini bilmeli, ancak ezbere bilmesi gerekmez.
2. Ahkam hadislerini bilmeli. Ayrıca her ikisinin de hass, amm, mutlak, mukayyet, mücmel, mübeyyen, nasih ve mensuhlarına muttali olup hadislerin mütevatir, ahad, mürsel, müsned, muttasıl, munkatı’ olanları, cerh ve ta’ dil ilmini bilmesi şarttır.
3. Sahabe ulemasının kavillerini, icma ve ihtilaflarını bilmeli.
4. Celî ve Hafî Kıyası bilmeli ve sahihi fasitten ayırt etme kabiliyetine sahip olmalıdır.
5. Arap diline lügat ve irabı ile birlikte vakıf olmalı. Bununla birlikte bu ilimde tebahhur etmesi şart değildir.
6. İtikadi konuları bilmesi de şarttır. Ancak bu konuda ihtilaf olduğunu belirtmiştir.

⁴⁶ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 13-14; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî Usûli’l-Fıkıh*, s. 16-18.

Daha sonra Erdebîlî bir “Tekmile” başlığı altında buradaki şartları ve kullandığı istilahları daha ayrıntılı olarak örneklerle incelemiştir.⁴⁷

F. Ahlakı

Erdebîlî'nin hayatından bahseden eserler, “kebîru'l-kadr” ifadesini kullanarak onun çok saygın bir ilim adamı olduğunu vurgular.⁴⁸ Ayrıca *Envâr* eseri incelendiğinde de müellifinin züht ve takva sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Burada birkaç örnek vermek mümkündür:

1. “Kitabu'l-Cihad” bölümünde müellif öğretmen öğrenci ilişkilerinden bahsederken öğretmenin saygın olduğunu söyledikten sonra alimin ilmi gereğince amel etmesinin vacip olduğunu yoksa onun hiçbir değerinin olmayacağını vurgulamaktadır.⁴⁹

2. “Kitabu's-Salat” bölümünden namazı anlatırken özellikle huşu ile namaz kılmak müstehap olduğunu vurgulayarak şöyle de: “kişin huşu ile okuduklarını veya günahlarını yahut ahireti düşünerek namaz kılması müstehaptır.”⁵⁰

3. “Kitabu'r-Ridde” başlığı altındaki irtidatla alakalı konuları anlatırken birisinin Allah'a aşık olduğunu söylemesi doğru değildir diyerek en iyisi Yüce Allah'ın ayette buyurduğu gibi muhabbet kelimesini kullanmasıdır.⁵¹

4. “Kitabu'z-zekat” bölümünde zekat veren şahsa teşekkür etme konusunu anlatırken, Pey. Efendimizden başkasına salavat getirilmesi isterse Hz. Ebû Bekir veya Hz. Ali olsun her ne kadar mana sahih olsa da edebi terk etmektir, demektir.⁵²

5. “Kitabu't-Tahara” bölümünde hadislerin abdestsiz olarak taşınmasının haram olmadığı ancak bunun terk edilmesini, yani abdestsiz olarak taşınmamasının daha evla olduğunu vurgulamaktadır.⁵³

6. “Kitabu'n-Nikah” Pey. Ef. beveli ve kanıyla teberrük edilir. Kim bunu küçümser, küfreder, zemmeder veya buğzederse küfre girer.⁵⁴

⁴⁷ Erdebîlî, *Envâr*, II, 601-604.

⁴⁸ İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VI, 264; İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV, 484.

⁴⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 545.

⁵⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 97.

⁵¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 489.

⁵² Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 210.

⁵³ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 48.

⁵⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 61-62.

II. ESERLERİ

VIII / XIV. asır İslam uleması çeşitli çalışmalar yapmış ve daha çok şerh, haşiye, muhtasar ve fetva türünden eserler kaleme almışlar. Çünkü bu dönemde artık genel metot ve tasnif oturmuş durumdadır. Yeniler ya şerh yazacaklar meseleleri genişçe anlatacaklar veya muhtasar yazarak özet ders kitapları oluşturacaklar. İşte bu ortam içinde yetişmiş olan Erdebîlî de kendi mezhebi çerçevesinde birkaç eser ortaya koymuştur.

Yaşadığı coğrafya'da yaygın olarak Arapça, Farsça, Türkçe, Kürtçe konuşulmaktaydı. Erdebîlî *Envâr* isimli eserini Arapça kaleme almış ve bu eserinde mebzul miktarda Farsça ifadeler kullanmıştır. Bu yüzden Erdebîlî'nin bu iki dili iyi derecede bildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunun dışında yine aynı eserinde yer yer Türklerden ve Kürtlerden bahsetmektedir. Kendisinin Türk olması hasebiyle Türkçeyi de bildiğini söyleyebiliriz. Aynı dönemde yaşayan pek çok Türk alimin eserlerini Arapça ve Farsça yazmış olmaları devrin sosyo kültürel yapısıyla alakalıdır. O dönemde Arapça ilim dili Farsça da edebiyat dili olarak kabul edilmekteydi.

Erdebîlî'nin hemen hemen tüm kaynaklarda iki eser kaleme aldığı belirtilmiştir. Birisi bizzat kendisine mahsus olan kitaptır ki bu bizim tez konumuzu oluşturmaktadır, bir diğeri ise aşağıda belirtileceği gibi fıkıh eserine yazdığı şerhtir. Ancak bunlardan en meşhuru *Envâr* isimli eseri olmuştur. Bu zikredilen eserlerin her ikisi de fıkıh eseridir, belki de Erdebîlî diğer alanlarda da eserler vermiş ancak zamanımıza ulaşmamıştır. Çünkü o dönem alimleri kendilerini tüm dallarda yetiştiriyorlardı. Hatta bazı tabakat kitaplarında Erdebîlî'nin aynı zaman da muhaddis olduğu da vurgulanmaktadır.⁵⁵

Bu iki eserden başka yine Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitüsü'nün Rusça olarak çıkarmış olduğu kendine mahsus "Arap Elyazmaları Katalogu"nda araştırdığımız tabakat kitaplarında rastlamadığımız Erdebîlî'nin iki tane daha eseri olduğu zikredilmektedir. Bunlardan birincisi *Riyâdu'l-Müzekkirîn*, ikincisi *el-Mecmu'* dur.⁵⁶

⁵⁵ Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, 266.

⁵⁶ Az. Cum. İlimler Akademisi, *a.g.e.*, I, 108.

a. *el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr*

Füru konularını içeren iki ciltlik bu eser tüm kaynaklarda *el-Envâr* olarak geçmektedir. Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgiler ileride verilecektir.

b. *Şerhu Mesâbîhi'l-Begavî*⁵⁷

Kaynaklarda Erdebîlî'nin Begavî'nin *Mesâbîhu's-Sünne* isimli eserine şerh yazdığı belirtilse de bu esere ulaşamadık ve büyük ihtimal günümüze ulaşmamıştır. Gerçekten Begavî'nin bu eseri üzerine birçok şerh yazılmıştır. Erdebîlî'nin yazdığı bu şerhe ulaşılmaması sebebi ile burada Erdebîlî'nin üzerine şerh yazmış olduğu Begavî'nin *Mesâbîh*'i hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Begavî'nin tam ismi, Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/112) olup fakih, müfessir ve muhaddis olarak bilinmektedir.

Begavî eserini abidlerin elinde Kur'an-i Kerim'den sonra sünenlerden oluşan bir kaynağın bulunması ve onlara taatlarında yardımcı olmak maksadıyla kaleme aldığını özellikle vurgulamıştır.⁵⁸

Mesâbîhu's-Sünne eserini tahkik edenlerden biri olan Yusuf el-Maraşlı kitaba yazdığı mukaddimesinde bu eserde Begavî'nin zikrettiği hadislerin muttassıl olduğunu ancak eseri kısa tutmak için senetlerini hazfettiğini belirtmektedir. Begavî özellikle *Kütüb-i Sitte*'de geçen hadisleri kitabında zikretmiştir.

Begavî *Mesâbîh* isimli eserinde her babı *Sihâh* ve *Hisân* başlığı altında ikiye ayırmıştır. *Sihâh* başlığı altına Buhârî ve Müslim'in veya ikisinden birinin tek olarak rivayet ettiği hadisleri almıştır. *Hisân* başlığı altında ise İmâm Mâlik (ö. 179/794), İmâm Şâfiî (ö. 205/820), Dârimî (ö. 255/870), Ahmed İbn Hanbel (ö. 241/856), Ebû Dâvûd (ö. 275/890), Tirmizî (ö. 279/894), Nesâî (ö. 303/918) ve İbn Mâce (ö. 275/890) gibi hadis imamlarının kitaplarındaki hadisleri zikretmiştir.⁵⁹

Mesâbîhu's-Sünne, sünen tertibindedir. 4931 hadis ihtiva etmektedir. Söz konusu eser, *kütüb-i sitte* ve Dârimî'nin Sünen'ine dayanmaktadır.⁶⁰

⁵⁷ İbnu'l-İmâd, *a.g.e.*, VI, 264; Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, 266.

⁵⁸ İsmail Lütfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 109-110.

⁵⁹ Begavî, *Mesâbîhu's-Sünne*, I, 7-8.

⁶⁰ İsmail Lütfî Çakan, *a.g.e.*, s. 110.

Begavî bu eserinde “Kitabu’l-İman” bölümünden başlayarak bütün konuları ele almıştır. Söz konusu eser günümüzde tahkik edilerek dört cilt halinde basılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
ERDEBÎLÎ'NİN "EL-ENVÂR Lİ A'MÂLÎ'L-EBRÂR" ADLI
ESERİ

I. ENVÂR DİYE ADLANDIRILMASI

“Envâr”, “nûr” kelimesinin cemi olup sözlükte ışık ve parlaklık anlamlarına gelmektedir.⁶¹ “A’mâl”, “amel” kelimesinin çoğulu olup iş, meslek ve meşguliyet anlamlarına gelmektedir.⁶² “Ebrâr” kelimesi de “berr” in çoğulu olup doğru dürüst kişi anlamına gelip mastarı “berr” dir.⁶³ Eserin isminin tam tercümesi şöyledir olmaktadır: “Dürüst (iyi) insanların işleri için ışıklar.”

Müellif özellikle takvaya göre verilen fetvaya özen gösterdiği için buradaki “ebrâr” kelimesini de muhtemelen takva sahiplerini belirtmek için kullanmıştır. Dolayısıyla “envâr” kelimesini de takva sahipleri için verilmiş olan fetvalar gibi anlamak mümkündür.

Bazı tabakat kitaplarında ise Erdebîlî’nin eserinin ismi *el-Envâr li Ameli’l-Ebrâr* olarak geçmektedir. Yani “a’mâl” yerine “amel” olarak zikredilmiştir.⁶⁴

II. TELİF SEBEBİ

Erdebîlî’nin kendisi eserinin başında kısaca bu kitabın telif sebebini belirterek gayesini açıklamıştır. Bu sebeple kendi ifadelerini buraya tam olarak alıyoruz:

"فهذه احكام شرعية و مسائل دينية تعم بها البلوى في الدرس و الفتوى و تمس اليها الحاجة في العمل و التقوى"

“Bu şer’i ahkam ve dini meseleler, insanların günlük hayatında olan ihtiyaçlarını karşılayacak, takva üzere yaşamalarına yardımcı olacak, fetva ve ders olarak okutulacak konuları içine almaktadır.”

Bu ifadelerde Erdebîlî birkaç noktaya dikkat çekmiş olup şöyle sıralamak mümkündür:

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 240.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XI, 475.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, IV, 52.

⁶⁴ Zirikî, *a.g.e.*, II, 212; Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, I, 195.

A. Öncelikle eseri kaleme alma gayesinin “ders” amaçlı olduğunu vurgulayarak talebelere ders kitabı olarak çok yararlı olabileceğini söylemiştir. Çünkü, muhtasarlar bir hocadan okunup ezberlenirdi. Hoca gerekli yerlerde izahlar yapar daha sonra da öğrenciler bu başvuru metniyle gittiği yerlerde ders okuturlardı.

B. Fetva verenler için de “fetva” vermek için bir el kitabı mahiyetinde olduğunu vurgulayarak maksadını belirtmiştir. Aynı şekilde bu öğrencilerin bazıları müftü ve kadılık görevini yaparken ellerindeki bu başvuru metniyle fetva ve hüküm verirlerdi.

C. Daha sonra devamla “amel” yönünden günlük hayatta şer’i ahkama olan ihtiyaçtan bahsederek söz konusu hükümleri belirtmek maksadıyla keleme aldığını bildirmiştir.

D. Özellikle “takva”ya göre verilen hükümleri içerdiğini kendisi bizzat vurgulamış ve gayesini belirtmiş bulunmaktadır.⁶⁵

E. Yine Erdebîlî’nin bu eseri kaleme alma sebeplerinden biri de ileride belirtilecek olan yedi muteber kitaplarda olmayan, kapalı kalan ve diğer mezhep içinde olan kitaplarından derleyip bir kitapta toplama gayreti de zikredilebilir.

Daha sonra müellif bizzat hitap ederek –ey kardeş ifadesi ile- kitabın ne kadar önemli, faydalı ve de takvaya uygun fetvalar ile dolu olduğunu belirtir. Ancak bunu kesinlikle gururlanmak için değil bir tavsiye, nasihat anlamında söylediğini belirtir. Okuyucuyu kitaptan en güzel şekilde istifade etmeye davet eder. Hatta burada takvaya uygun olmayan bir fetva bulursan bir kul hakkı olarak onu düzeltmesini söyler.⁶⁶

III. ENVÂR’IN ŞÂFÎÎ LİTERATÜRÜ İÇİNDEKİ YERİ

VIII. yüzyılın sonu IX yüzyılın başlarında temeli atılan Şâfîîliğin bilindiği gibi temelinde İmâm Şâfîî ve onun değerli eserleri vardır. İmâm Şâfîî hem İmâm Mâlik’ten Medine fikhını hem de İmâm Muhammed’den Irak fikhını öğrenerek birleştirici bir yol izlemiştir. İmâm Şâfîî’nin ilim hayatına baktığımız zaman genellikle hayatı Bağdat ve Mısır’da geçmiş olup her birinde öğrenciler yetiştirmiş ve onlar mezhebini devam ettirmişler. Şâfîî’nin “eski mezhebi” denildiği zaman onun Irak’ta olduğu dönemdeki düşünceleri ve kaleme aldığı eserler anlaşılmaktadır. Irak’ta İmâm Şâfîî’nin kendisinden eski mezhebini rivayet eden ünlü dört talebesi vardır. Bunlar, Ahmed İbn Hanbel (ö.

⁶⁵ Erdebîlî, *Envâr*, I, 6.

⁶⁶ Erdebîlî, *Envâr*, I, 7.

241/854), Ebû Sevr (ö. 240/854), Za'ferânî (ö. 260/873) ve Kerâbîsî'dir (ö. 256/873). *el-Umm*'da yer alan "yeni mezhebi"nin ise Mısırlı öğrencileri el-Müzenî (ö. 268/877), el-Buveytî (ö. 231/845), er-Rebî (ö. 270/884) ve el-Cîzî (ö. 257/870) vb. rivayet etmişler. Ayrıca İmâm Şâfiî'nin Mekke'de de Ebû Bekir Humeydî (ö. 219/834) ve Ebû İshak İbrahim İbn Muhammed Abbas (ö. 237/851) isimli öğrencileri olmuştur.⁶⁷

Şâfiî mezhebinde fetvaya esas olan görüş "yeni mezhep" görüşleridir. Çünkü İmâm Şâfiî eski görüşlerinden vazgeçtiğini bildirmiş ve bu görüşleri rivayet edenlere hakkını helal etmeyeceğini söylemiştir. Ancak basit onbeş kadar mesele bundan müstesnadır. Diğer taraftan İmâm Şâfiî'nin; "Hadis sahih olunca, benim mezhebim odur, hadisle çatışan bana ait sözü duvara çarpın"⁶⁸ dediği bildirilir.

Şâfiî mezhebinde İmâm Şâfiî'den sonra mütekaddimîn fakihler tarafından yazılan en ünlü eserler arasında öncelikli olarak el-Müzenî'nin *el-Muhtasar* isimli eseri gelir. Daha sonra eş-Şîrâzî'nin *et-Tenbîh*'i, *el-Mühezzeb*'i ve İmâm Gazzâlî'nin *el-Vasît*, *el-Vecîz* isimli eserlerini saymak mümkündür.

Müteahhirîn fakihler tarafından kaleme alınan eserlere gelince, bunlar arasında en ünlüleri Şâfiî fakihi er-Râfiî'nin *el-Muharrar*'ı, en-Nevevî'nin *Minhâcu't-Tâlibîn*'i, er-Ramlî'nin (ö. 1004/1596) *Nihâye*'si ve İbn Hacer el-Heysemî'nin (ö. 974/1589) *Tuhfe* isimli eserleridir.⁶⁹

Orta çağ boyunca Azerbaycan'da Şâfiîlik geniş olarak yayılmış ve hukuk kaidelerinin meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan hukukçuları değerli eserler kaleme almışlar ve Şâfiî hukuk okulunun mükemmelleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

er-Râfiî'nin *el-Muharrar* ve diğer eserleri Şâfiîlikte hemen hemen yeni dönemin temelini atmıştır. Söz konusu eserlere çeşitli yüzyıllarda şerh, haşiye, zevaid yazılmış ve yazmaları istinsah edilmiştir. Râfiî'nin hukukçuluk metodunun en büyük ve yetenekli takipçilerinden biri de Cemâlüddin Yusuf İbn İbrahim el-Erdebîlî olmuş, kendinden öncekilerin eserleri üzerinde yeni bir metot geliştirerek, kendi dönemine kadarki muteber kaynaklarda olmayan meseleleri bir yere toplamış ve nihayet Şâfiîliğin son olarak en büyük eserlerinden biri sayılan *el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr* isimli eserini

⁶⁷ Ebû Zehra, *İmâm Şâfiî* (çev. O. Keskiöğlü) s.142.

⁶⁸ Hamdi Döndüren, "Şâfiî Mezhebi", *ŞİA*, VII, 266.

⁶⁹ İslam Ansiklopedisi, "Şâfiî", XI, 271.

kaleme almıştır. Erdebîlî'nin eserine tarih boyunca çok sayıda şerhler yazılmış olup söz konusu eserler XX. yüzyılların başlarına kadar tüm Yakın Doğu'da çeşitli hukuk meselelerinin çözümünde ve mahkeme işlerinde en fazla başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır⁷⁰

Erdebîlî hakkında müellifi belli olmayan bir şiir de kaleme alınmıştır. Şiir *Envâr*'ın elimizde olan son baskısında ilk sayfada yer almaktadır.

جزاك الله يوسف كل خير ولا اخلاك من لطف جميل
لقد ابرزت في الفتوى كتابا تفرد في الفتاوى عن مثيل
هو الانوار يهدي للبرايا الى الجنات والظل الظليل
فرحمة ربنا اعداد رمل على المولى الامام الاردبيلي

Yusuf Allah tüm hayırlarla seni mükafatlandırırsın

Güzel lütuflarla seni donatsın

Fetvalar konusunda ortaya öyle bir kitap koydun ki

Bu konuda benzerleri arasında eşsiz oldu

İşte bu, Envâr kitabıdır ki, insanları götürür

Gölgeleri bol olan cennetlere

Kumlar adedince olan Rabbimizin rahmeti

Efendimiz el-İmâm el-Erdebîlî'nin üzerine olsun!

IV. ENVÂR ÖNCESİ BELLİ BAŞLI MUHTASARLAR

Bir çeşit özetleme ya da kısaltma diye ifade edebileceğimiz muhtasarlar, geniş metinlerin belli bir metotla kısaltılarak daha çok istifade edilir hale getirilmesiyle oluşmaktadırlar. Öteden beri süre gelen bu tür çalışmalar asıl metinlerin başlarına telhis, ihtisar, veciz ve muhtasar gibi ilaveler yapılarak isimlendirilir.⁷¹

Envâr eserinden önce Şâfiî mezhebinde tarih boyunca birçok muhtasarlar kaleme alınmıştır. Aynı zamanda Erdebîlî'de kendi eserinde kullandığı kaynakları sıralarken,

⁷⁰ C. V. Kahramanov, *Elyazmalar Hazinesinde*, "Azerbaycan Elyazma Kitabı Tarihinden", VII, 10.

⁷¹ Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları*, s. 306.

isim vermeden birçok muhtasarlardan yararlandığını belirterek yeri geldiği zaman da bu muhtasarlara zikretmiştir.⁷² Müellifin kullandığı kaynaklar bölümünde bazı muhtasarlara yer verildiği için burada ayrıca muhtasarlara yer ayrılmayacaktır.

V. ŞÂFİİ MEZHEBİNDE ÜNLÜ BEŞ KİTAP

İmâm Nevevî *Tehzîbu'l-Asmâ' ve'l-Lügât* isimli eserinde Şâfiî mezhebinde en ünlü, Şâfiîler arasında en yaygın ve en çok kullanılan kitapları şöyle sıralamaktadır:

- A. *Muhtasaru'l-Müzenî*: İsmail İbn Yahya İbn Amr İbn İshâk el-İmâm el-Celîl Ebû İbrahim el-Müzenî (ö. 264/877).
- B. *el-Mühezzeb fî Fürûi'l-Fıkh*: eş-Şeyh Ebû İshak İbrahim İbn Ali İbn Yusuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476/1090).
- C. *et-Tenbîh*: eş-Şeyh Ebû İshak İbrahim İbn Ali İbn Yusuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476/1090).
- D. *el-Vasût fî Fürûi'l-Mezheb*: Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111).
- E. *el-Vecîz fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî*: Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111).⁷³

Nevevî bu tesbiti muhtemelen kendi dönemi için yapmış veya bu görüş Nevevî'nin kendi görüşüdür. Çünkü Erdebîlî aşağıda isimlerini vereceğimiz yedi kitabın en muteber kitaplar olduğunu belirtmiştir.

VI. ENVÂR'IN MUHTEVA VE ŞEKİL BAKIMINDAN TAHLİLİ

Daha önce de belirtildiği gibi *Envâr* özellikle fıkıh eğitimi gören talebelere bir ders kitabı ve fetva soranlar için hemen baş vurmalarını kolaylaştırma amacıyla bir el kitabı olarak telif edilmiştir. Dolayısıyla bu kitapta fıkıh konularının hepsi bulunmakla birlikte pratik hayatta karşılaşılan durumlar göz önüne alınarak örnekleme tercih edilmiş ve bol miktarda örneklere yer ayrılmıştır. Özellikle talak, miras gibi konular anlatılırken bol miktarda örnekler verilmiştir.

⁷² Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 7.

⁷³ Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ' ve'l-Lügât*, I, 3.

Envâr metni tekrarlara girmediği için, veciz olması hasebiyle konulara tam vakıf olmadan bir fıkıh talebesinin kendi başına anlaması çok zordur. Çünkü hem veciz yazılmış ve hem de bir fetva mahiyetinde telif edilmiştir. Bu sebeple onu anlamak için sadece Arapça bilmek yeterli olmayıp konuları bilmek veya bir hoca eşliğinde okumak gerekmektedir.

A. *Envâr*'ın Muhteva Özellikleri

1. *Envâr*'ın Kaynakları

Erdebîlî *Envâr* isimli eserinin başında maksadını belirttikten sonra istifade ettiği kaynakları belirtir. İlk önce aşağıda isimlerini vereceğimiz yedi muteber kaynakları söyler daha sonra da yirmi bir tane kaynak belirterek özellikle bunlardan faydalandığını bildirmiştir.⁷⁴ Erdebîlî söz konusu yedi kaynağı zikrettikten sonra, sanki tenkit eder gibi bu kitaplarda önemli meselelerin ihmal olunduğunu veya kapalı kaldığını, hiç vuku bulmayacak veya nadir olarak vuku bulacak şeyler ele alındığını özellikle belirtir. Daha sonra kendisinin hiç kimsenin müstağni olamayacağı birçok meseleni mezhep içinde diğer muteber imamların kitabından naklettiğini belirtmektedir.⁷⁵

Zikredilen bu kaynaklar birinci ve ikinci derece olarak sınıflandırılmıştır. Bununla birlikte Erdebîlî eserin içerisinde burada zikretmediği bir çok kaynak ismi zikretmiş ve dolayısıyla bunlardan da istifade ettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple konular arasında geçen bu eserler de başvurduğu diğer kaynaklar olarak ele alınmıştır. Daha sonra da eserde sadece ismi geçen fakihler ve kitaplar ayrıca bir başlık altında belirtilmiştir.

a. Birinci Derecede Kullandığı Kaynaklar:

- 1) *eş-Şerhu'l-Kebîr*: Ebu'l-Kâsım Abdülkerim İbn Muhammed er-Râfîf (ö.623/1236)⁷⁶
- 2) *eş-Şerhu's-Sagîr*: Ebu'l-Kâsım Abdülkerim İbn Muhammed er-Râfîf (ö.623/1236).

⁷⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 7.

⁷⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 6-7.

⁷⁶ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, II, 75; Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, II, 1612-1613.

3) *el-Muharrar*: Ebu'l-Kâsım Abdülkerim İbn Muhammed er-Râfîf (ö.623/1236).

Özellikle Râfîf'nin *Muharrar* isimli eseri Şâfî mezhebinde en önemli eserlerden biri sayılmıştır. Müellif bu eserde "Ashâb"ın (Şâfî fakihlerinin) çoğunun sahih gördüğü görüşlere yer vermiştir. Eserde Gazzâlî'nin *Vecîz* isimli eserinden birçok iktibaslar vardır. Bu eser üzerine birçok şerh ve ihtisar yazılmıştır. Bunlardan en ünlüsü Şihâbuddin İbn Yusuf es-Sindî el-Haskefî (ö. 895/1510)'nin şerhidir.⁷⁷ Ayrıca Erdebîlî Râfîf'nin bu eserlerini "muteber kitaplar" içerisinde saymıştır.⁷⁸

4) *er-Ravda fi'l-Fürû'*: Ebû Zekeriyya Muhyiddîn İbn Şeref en-Nevevî (ö.676/1291).⁷⁹

5) *Şerhu'l-Lübâb*: Abdu'l-Gaffâr İbn Abdülkerim İbn Abdu'l-Gaffâr el-Kazvîni eş-Şeyh Necmüddin (ö. 675/1289).⁸⁰

6) *el-Hâvi's-Sagîr*: Abdu'l-Gaffâr İbn Abdülkerim İbn Abdu'l-Gaffâr el-Kazvîni eş-Şeyh Necmüddin (ö. 675/1289).

7) *Ta'liku'l-Hâvi*: Abdu'l-Gaffâr İbn Abdülkerim İbn Abdu'l-Gaffâr el-Kazvîni eş-Şeyh Necmüddin (ö. 675/1289).

b. İkinci Derecede Kullandığı Kaynaklar:

1) *et-Tehzîb*: eş-Şeyh Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122): Fakih, muhaddis ve müfessir olarak bilinmektedir. Bundan başka da eserleri bulunmaktadır.⁸¹

2) *Fetâvâ*: eş-Şeyh Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122).

3) *Ta'lik*: eş-Şeyh Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122).

4) *Nihâyetü'l-Matlab fi Dirâyeti'l-Mezheb*: Ebu'l-Meâlî Abdülmelik İbn Abdullah İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.478/1085). Mezhepte

⁷⁷ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *el-Bahsu'l-İlmî*, s. 361.

⁷⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 6.

⁷⁹ Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, II, 1039.

⁸⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 137; Saffet Köse, "Erdebîlî", *DİA*, XI, 280.

⁸¹ İsmail Lütüfî Çakan, *a.g.e.*, s. 109.

müçtehit olan el-Cüveynî Nisabur'un hatta Şarkın imamı kabul edilmiştir. Nizamiye medresesi onun için yaptırılmıştır. Müellifin *el-Bürhân, et-Telhîs, el-Varakât ve Muğîsu'l-Halk* gibi diğer eserleri de mevcuttur.⁸² Ayrıca İbnü's-Sübkî bu kitap hakkında şöyle demiştir: "Mezhep içerisinde bu kitap gibisi yazılmamıştır." Daha sonra Cüveynî kendisi bu kitabı ihtisar etmiştir.⁸³

- 5) *el-Vasût fi Furû'il-Mezheb*: Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-Îmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111): İmâm Gazzâlî'nin bundan başka birçok eserleri mevcuttur.⁸⁴
- 6) *el-Basût fi'l-Furû'*: Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-Îmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111): Şâfiîler arasında en çok tedavülde olan beş eserden biri olmuştur.⁸⁵
- 7) *el-Fetâvâ*: Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-Îmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111).
- 8) *et-Tetimme*: Abdurrahman İbn Me'mûn İbn Ali İbn İbrahim eş-Şeyhu'l-Îmâm Ebû Sa'd İbn Ebû Saîd el-Mütevellî (ö. 468/1084): *Tetimme* eseri üstadı el-Feverânî'nin *İbâne* adlı eserinin şerhidir. Diğer eserleri de şunlardır, *Muhtasarun fi'l-Ferâid, Kitâb fi'l-Hilâf, Usûlu'd-Dîn*.⁸⁶
- 9) *eş-Şâmil*: Abdullah es-Seyyid İbn Muhammed İbn Abdilvâhid İbn Ahmed İbn Ca'fer Ebû Nasr İbn es-Sabbâg (d. 400/1114): Yazarın bundan başka eserleri de vardır; *el-Kâmil, İddetu'l-Âlim, et-Tarîku's-Silm, Kifâyetu's-Sâil ve el-Fetâvâ*.⁸⁷
- 10) *el-Hâvi'l-Kebîr*: Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-Îmâm el-Celîl el-Kadr Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1064): Mâverdî'nin bundan başka,

⁸² İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 255; Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 139.

⁸³ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 256.

⁸⁴ İbnü's-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, III, 416, 435.

⁸⁵ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 361.

⁸⁶ İbnü's-Sübkî, *a.g.e.*, III, 122-123.

⁸⁷ İbnü's-Sübkî, *a.g.e.*, III, 133-134.

*el-İknâ' fi'l-Fıkh, Edebu'd-Dîn ve'd-Dünyâ, et-Tefsîr, Delâilü'n-Nübuvve, Kânûnu'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Melik*⁸⁸ eserleri vardır.

- 11) *el-Mecmû'*: Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed el-Kâsım İbn İsmail ed-Dabî Ebu'l-Hasan el-Muhâmilî el-Bağdâdî (ö. 415/1029).⁸⁹
- 12) *el-Mukni'*: Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed el-Kâsım İbn İsmail ed-Dabî Ebu'l-Hasan el-Muhâmilî el-Bağdâdî (ö. 415/1029).
- 13) *el-Fetâvâ*: Ahmed İbn Abdillâh İbn Seyf Ebû Bekir es-Sicistânî el-Kaffâl eş-Şâfi (ö. 316/931). İbn Sureyc'in talebesi olup mutlak müçtehit kabul edilir. Mâverâunnehir'de Şâfiî fıkhını yaymıştır. Yazarın bundan başka *Usûlu'l-Fıkh* ve *Şerhu'r-Risale* isimli eserleri de vardır.⁹⁰
- 14) *el-Fetâvâ*: Ali İbn el-Hüseyn İbn Harb İbn İsâ el-Bağdâdî el-Kâdî Ebû Ubeyd İbn Harbeveyh (ö. 319/933).
- 15) *el-Bahr*: Abdu'l-Vâhid İbn İsmail Ebu'l-Mehâsin er-Rûyânî (ö. 502/1108): Kendisi Kâdî'l-Kudât olmuştur.⁹¹ Aynı zamanda mezhepte müçtehit olup Taberistan ve Ruyan'da kadılık yapmıştır.⁹²
- 16) *el-Hilye*: Abdu'l-Vâhid İbn İsmail Ebu'l-Mehâsin er-Rûyânî (ö. 502/1108).
- 17) *Hilyetü'l-Ulemâ*: Muhammed İbn Ahmed İbn el-Hüseyn İbn Ömer el-İmâmu'l-Kebîr Fahru'l-İslâm Ebû Bekir eş-Şâfi (ö. 506/1020): Diğer kitapları; *el-Mustazherî, el-Mu'temed, eş-Şâfi fi Şerhi Muhtasari'l-Müzenî, el-Ümde, eş-Şâfi fi Şerhi's-Şâmil*.⁹³
- 18) *el-Muvaddah*: Abdurrahim İbn Abdülkerim İbn Hevezân el-Kuşeyrî el-Üstâz Ebû Nasr İbn el-Üstâz Ebi'l-Kâsım en-Nîsâbü'rî (ö. 514/1129).⁹⁴
- 19) *el-Muhezzeb fi'l-Fıkh*: eş-Şeyh Ebû İshak İbrahim İbn Ali İbn Yusuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476/1090): Bu eser Şâfiî mezhebinde en önemli iki eserden biri olup –bir diğeri de *Vasît'tir- Şîrâzî* bu eseri on

⁸⁸ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, III, 232-235.

⁸⁹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 174.

⁹⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 148; Hayrettin Karaman, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁹¹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 287.

⁹² Hayrettin Karaman, *a.g.e.*, s. 139.

⁹³ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, III, 341-343.

⁹⁴ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 285.

dört sene içerisinde tamamlamıştır.⁹⁵ Kaleme aldığı başka eserleri şunlardır: *et-Tenbîh*, *en-Nüketü fi'l-Hilâf*, *el-Lüm'a ve Şerhi*, *et-Tebsiratü fi Usûli'l-Fıkh*, *el-Mulahhas*, *el-Meûnetü fi'l-Cedel*, *Tabakâtü'l-Fukahâ ve Nüsehu Ehli'l-İlim*.⁹⁶

20) **el-İbâne:** Ebu'l-Kâsım Abdurrahman İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Feverân el-Feverânî el-Mervezî (ö. 461/1074): Merv'de Şâfiî fakihlerinin önde gelen bilginlerinden biri olmuştur. Çeşitli alanlarda kitapları mevcuttur.⁹⁷

21) **et-Tezkire:** Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdillâh İbn Ahmed İbn Muhammed el-Beydâvî (ö. 424/1038).⁹⁸

c. Başvurduğu Diğer Kaynaklar:

- 1) **et-Tergîb:** Muhammed İbn Ahmed İbn el-Hüseyin İbn Ömer el-İmâmu'l-Kebîr Fahru'l-İslâm Ebû Bekir eş-Şâşî (ö. 506/1020).
- 2) **el-Emâlî:** Muhammed İbn Abdurrahman İbn Muhammed Ebû'l-Abbâs es-Serahsî (ö. 325/939).⁹⁹
- 3) **el-Muhtasar:** Ebu'l-Meâlî Abdülmelik İbn Abdullah İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö.478/1085).
- 4) **İhyâu Ulûmi'd-Dîn:** Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111).
- 5) **el-Vecîz fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâmi's-Şâfiî:** Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmed et-Tûsî el-İmâmu'l-Celîl Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111).
- 6) **el-İdâh:** Muhammed İbn İbrahim İbn Ebi'l-Fadl el-İmâm Muînuddin Ebû Hâmid es-Sehleki el-Câcirmî (ö. 613/1227): Aynı zamanda *el-Kifâye Muhtasar fi'l-Fıkh* ve *Şerhu Ehâdisi'l-Mühezzeb* adlı eserleri mevcuttur¹⁰⁰.

⁹⁵ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 258.

⁹⁶ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 480, 490.

⁹⁷ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 248.

⁹⁸ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 215.

⁹⁹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 157.

¹⁰⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 62.

- 7) **Şerhu't-Tenbîh:** Radiyyuddin Ebû Davud Süleyman İbn el-Muzaffer İbn Gânim Abülkerim el-Cîfî (ö. 631/1245): Bağdat'ta Nizamiye medresesinin müftülüğünü yapmıştır.¹⁰¹ Buradaki şerh edilen *et-Tenbîh* eseri eş-Şîrâzî'nin olup Şâfiî mezhebinde ünlü beş kitaptan biri sayılmıştır. Bu eser üzerine yazılan şerh ve muhtasar sayısı yüzü aşmaktadır.¹⁰²
- 8) **Edebu'l-Kâdî:** Ebû Âsım Muhammed İbn Ahmed el-Herevî el-Abbâdî (ö. 458/1066).¹⁰³
- 9) **ez-Ziyâdât:** Ebû Âsım Muhammed İbn Ahmed el-Herevî el-Abbâdî (ö. 458/1066).
- 10) **el-İşrâf alâ Gavâmidî'l-Hukûmât:** Muhammed İbn Ebû Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Ebû Yusuf el-Kâdî Ebû Sa'd el-Herevî (ö. 518/1132). Hemedan kadısı olmuştur.¹⁰⁴
- 11) **el-Fetâvâ:** Abdullah İbn Abdân İbn Muhammed İbn Abdân Ebu'l-Fadl el-Hemedânî (ö. 430, 433/1044, 1047): Hemedan'da müftülük yapmıştır.¹⁰⁵
- 12) **et-Tecrîd:** el-Kâdî eş-Şehîd Ebu'l-Kâsım Yusuf İbn Ahmed İbn Kecc (ö. 405/1020).¹⁰⁶
- 13) **Edebu'l-Kadâ:** Ali İbn el-Hüseyn İbn Harb İbn İsâ el-Bağdâdî el-Kâdî Ebû Ubeyd İbn Harbeveyh (ö. 319/933).
- 14) **et-Teznîb:** Ebû'l-Kâsım Abdülkerim İbn Muhammed er-Rafî (ö.623/1236).
- 15) **Fethu'l-Azîz fî Şerhi'l-Vecîz:** Ebû'l-Kâsım Abdülkerim İbn Muhammed er-Rafî (ö.623/1236). İmâm Gazzâlî'nin *Vecîz*'inin şerhidir.
- 16) **el-Ahkâmu's-Sultâniyye:** Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-İmâm el-Celîl el-Kadr Ebu'l-Hasan el-Mâverdî (ö. 450/1064)
- 17) **el-Fetâvâ:** Ebû Zekeriyya Muhyiddîn İbn Şeref en-Nevevî (ö.676/1291).

¹⁰¹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 72-73.

¹⁰² Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 259.

¹⁰³ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 232; Hayrettin Karaman, *a. g. e.*, s. 138.

¹⁰⁴ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 291.

¹⁰⁵ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 208.

¹⁰⁶ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 198.

- 18) *Kitâbu'l-İrşâd*: Ebû Zekeriyya Muhyiddîn İbn Şeref en-Nevevî (ö.676/1291).
- 19) *Tercümetü'l-Ahkâm*: eş-Şeyh Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122).
- 20) *Ziyâdâtü'l-Miftâh*: Ahmed İbn Ali İbn Abdullah İbn Mensûr Ebû Bekir et-Taberî ez-Züccâcî (ö. 447/1061).¹⁰⁷
- 21) *Kütâbu's-Şâfi'*: Ahmed İbn Muhammed İbn Ahmed Ebu'l-Abbas el-Cürcânî (ö. 482/1097): Basra'da kadılık yapmıştır. Ayrıca *Kitâbu't-Tahrîr* isimli eseri mevcuttur.¹⁰⁸
- 22) *el-Milelü ve'n-Nihal*: el-Kâdî Ebû Bekir Muhammed İbn et-Tayyib İbn Muhammed İbn Ca'fer İbn el-Kâsım el-Bâkillânî el-Basrî (ö. 430/1044): Kendisi meşhur kelamcı olup kelama dair birçok eseri mevcuttur.¹⁰⁹
- 23) *el-Mübtede'*: Abdu'l-Vâhid İbn İsmail Ebu'l-Mehâsin er-Rûyânî (ö. 502/1108).
- 24) *Muhtasaru'l-Müzenî*: İsmail İbn Yahya İbn Amr İbn İshak el-İmâm el-Celîl Ebû İbrahim el-Müzenî (ö. 264/877): Şâfiî'nin Mısır'daki öğrencilerindendir. Kendisinin de söylediği gibi *Muhtasar*'ını İmâm Şâfiî'nin ilminden özetlemiştir. Aynı zamanda Şâfiî mezhebinde ilk eser yazan kişidir. Şâfiî bu talebesi için “mezhebimin dayanağı, yardımcısı” demiştir.¹¹⁰ Bu eser hakkında İmâm Nevevî ve Tâcüddin es-Sübkî gibi Şâfiî bilginlerinin övgüleri bulunmaktadır. Diğer eserlerine gelince, *el-Mesâilü'l-Mu'tebere*, *Kitâbu'l-Vesâik*, *Kitâbu'l-Akârib*, *Kitâbu Nihâyeti'l-İhtisâr*.¹¹¹ Ayrıca *Muhtasar-ı Kebîr* ve *Muhtasar-ı Sagîr* adlı eserleri de vardır.¹¹²
- 25) *Kitâbu'l-Mensûr*: İsmail İbn Yahya İbn Amr İbn İshak el-İmâm el-Celîl Ebû İbrahim el-Müzenî (ö. 264/877).

¹⁰⁷ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 370.

¹⁰⁸ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 260.

¹⁰⁹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 113 (bk. 6 numaralı dipnot).

¹¹⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 58; Hayrettin Karaman, *a.g.e.*, s. 100.

¹¹¹ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *el-Bahsu'l-İlmî*, s. 357.

¹¹² Muhammed Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 146.

- 26) **Şerhu'l-Kifâye:** Abdülvahid İbn el-Hüseyn İbn Muhammed el-Kâdî Ebu'l-Kâsım es-Saymerî (ö. 386/889): Müellifin bundan başka *el-İdâh fi'l-Mezheb, el-Kifâye, Kitâb fi'l-Kıyâs ve'l-İlel, Kitâb Sagîr fî Edebi'l-Müftî ve'l-Müstefî ve Kitâb fi's-Şurût*¹¹³ isimli eserleri bulunmaktadır.
- 27) **el-Umm:** Ebû Abdullah Muhammed İbn İdrîs İmâm Şâfiî (ö. 204/819): İmâm-ı Şâfiî'nin yazdığı bir fıkıh eseridir. Eserlerinin içinde hem üslup bakımından, hem de metot bakımından tekdir. Her bir konuyu Kitap ve Sünnetle delillendirmektedir. Fıkıh eseri olmasına rağmen aynı zamanda usûl kurallarının bir tatbiki mahiyetini de taşımaktadır. Usûl ile fıkıhın birbiriyle alakasını açıklar.¹¹⁴ Şâfiî bu eserinde sadece mesaili ve içtihatları vermekle yetinmez aynı zamanda muhaliflerin içtihat ve delillerine de geniş bir şekilde yer verir. Uzun münakaşalar açarak kendi içtihadını müdafaa eder. Bu eseri kendisi kaleme almamıştır. Öğrencilerinden olan er-Rebî, el-Buveytî ve İbn Ebi'l-Cârûd'un rivayet ve nakilleriyle günümüze kadar ulaşmıştır.¹¹⁵ İmâm-ı Şâfiî'nin diğer kitaplarını şöyle sıralaya biliriz: *el-Hücce*, bu kitabı Irak'ta iken telif etmiştir. Eski kaviller denildiği zaman bu eser kast olunur. *el-Emâlî, el-Kübrâ, İmlâü's-Sagîr*, bu eserler de mezheb-i cedid olmaktadır.¹¹⁶ *er-Risâle* adlı fıkıh usûlü eserini ise önce Irak'ta kaleme almış daha sonra da Mısır'da yeniden yazmıştır.¹¹⁷
- 28) **Kitâbu Ma'rifeti'l-Hadîs:** eş-Şeyh Ebû Amr Takiyyuddin Osman İbn Abdîrrahman eş-Şehrûzî eş-Şâfiî İbn es-Salâh (ö. 643/1245): Kendisi ünlü muhaddislerden olup Eşrefiyye Dâru'l-Hadîs medresesinde hocalık yapmıştır. On kadar kıymetli eseri olup en meşhur eseri *Mukaddimetü İbni's-Salâh* diye bilinen eseridir.¹¹⁸

¹¹³ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 184; İbnu's-Sübki, *a.g.e.*, II, 247.

¹¹⁴ Abdulvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 356.

¹¹⁵ Hayrettin Karaman, *a.g.e.*, s. 221,

¹¹⁶ Muhammed Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 144-145,

¹¹⁷ Abdülkerim Zeydân, *el-Medhal li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmî*, s. 142

¹¹⁸ İsmail Lütfi Çakan, *a.g.e.*, s. 183.

- 29) *Kitâbu'l-Minhâc*: el-Hüseyin İbn el-Hasan İbn Muhammed İbn Huleym eş-Şeyhu'l-İmâm Ebû Abdillâh el-Huleymî (d. 438/1051): Diğer bir eseri de *Şuabu'l-İmân'dır*.¹¹⁹
- 30) *Şerhu'l-İclî*: Es'ad İbn Mahmud İbn Halef İbn Ahmed İbn Muhammed Ebu'l-Futûh el-İclî el-Esbehânî (ö. 600/1215): Fetvada güvenilir bir fakih olup *Vasît* ve *Vecîz*'e birer *Ta'lik* yazmıştır. Ayrıca *Tetimmetü't-Tetimme* adlı eseri de vardır.¹²⁰
- 31) *et-Ta'lik*: Ebu'l-Feth el-Herevî (ö. 500/1115): Râfiî ondan nakilde bulunmuştur.¹²¹
- 32) *el-Hilye*: Mahmud İbn el-Hasan İbn Muhammed İbn Yusuf İbn el-Hüseyin İbn Muhammed İbn İkrime İbn Enes İbn Mâlik el-Ensârî Ebû Hâtim el-Kazvînî (ö. 440/1054).¹²²
- 33) *et-Ta'lik*: Muhammed İbn Abdülmelik İbn Muhammed el-Cusekânî Ebû Hâmid el-İsferâyenî (ö. 408/1017).
- 34) *Ba'du Şurûhi'l-Vecîz*, *Ba'du Şurûhi'l-Muhtasar*: Müellif bazen genel olarak isim vermeden kısaca “şerhler” kelimesini kullanarak özel bir kaynak zikretmez. Gerçekten de *Vecîz* ve *Muhtasar*'ın yüzlerce şerhleri yapılmıştır.
- 35) *el-Muhtâr*: el-İmâm Abdullah İbn Mahmud İbn Mevdûd İbn Mahmud Ebu'l-Fadl Mecduddin el-Mevsilî (ö. 683/1297): Hanefî mezhebinde en önemli olan bu eserin müellifi Küfe'de kadılık görevini yapmıştır. *Muhtâr* eserini daha genç yaşlarında iken kaleme alan müellif bu eser üzerine daha sonra *el-İhtiyâr* isminde bir şerh de yazmıştır. Aynı zamanda *Muhtâr* kitabı Hanefî mezhebinde itimat edilen “dört metin” den biri olmaktadır. Diğerleri ise, Burhânüşşerîa'nın (ö. 673/1264) *el-Vikâye*'si, İbnü's-Sâatî'nin (ö. 694/1285) *Mecmeu'l-Bahreyn*'ni ve

¹¹⁹ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, III, 19-20

¹²⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 25-26.

¹²¹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 314.

¹²² İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 218.

Ebu'l-Berekât en-Neseff'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-Dekâik* isimli eserleridir.¹²³

d. Sadece İsmi Zikredilen Fakihler:

Bu kısımda Erdebîlî'nin sadece ismini zikrettiği fakihler verilecek olup müellif bu isimleri zikrederken çok kısa olarak zikretmiştir. Ancak burada tabakat kitaplarından yararlanılarak isimler tam olarak verilemeye çalışılacaktır.

Müellifin bazı fakihlerin sadece ismini zikrederek görüşlerini vermesini birkaç sebeple açıklamak mümkündür:

- 1) Mezhep içinde bir konuda ilk söz söyleyen olabilir.
- 2) Farklı görüşler ileri süren olabilir.
- 3) Mezhep içi ekollerden birinin temsilcisi olabilir.
- 4) Özel bir alanda uzman olabilir. Hadisçi, tarihçi ve kelamcı gibi.
- 5) Bu zatların meşhur kitapları olabilir. Dolayısıyla kitap ismi zikretmeye ihtiyaç duyulmamıştır.
- 6) Hiç eserleri olmayıp sadece mezhep içinde bazı görüşlerinin yaygın olması ihtimali olanlar olabilir.
- 7) Yukarıda zikredilen kitaplarda da bu fakihler görüşlerine yer verilmesi de muhtemeldir.

Sadece ismi zikredilen fakihlerin isimlerini şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) Muhammed İbn Abdülmelik İbn Muhammed el-Cusekânî Ebû Hâmid el-İsferâyenî (ö. 408/1017): Irak metodunun ustası olup içtihat derecesinde fıkıh bilgini olarak bilinmektedir.¹²⁴
- 2) Muhammed İbn İsmail İbn İbrahim el-Buhârî (ö. 194/810): İmâm Buhârî'nin en ünlü eseri *el-Câmiu's-Sahîh* olup başka eserleri de mevcuttur.¹²⁵ Aynı zamanda bu eser *Sahîh-i Buhârî* diye bilinmektedir.
- 3) Ebu'l-Hüseyin Müslim İbn Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/874): Müellifin en meşhur eseri *el-Müsnedü's-Sahîh* isimli eseridir.¹²⁶ Aynı zamanda bu kitap *Sahîh-i Müslim* olarak tanınmıştır.

¹²³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, I, 7.

¹²⁴ Hayrettin Karaman, *a.g.e.*, s. 138.

¹²⁵ İsmail Lütü Çakan, *a.g.e.*, s. 53.

- 4) Tâhir İbn Abdillâh İbn Tâhir İbn Ömer el-Kâdî Ebu't-Tayyib et-Taberî (d. 348/961).¹²⁷
- 5) Abdulkâhir İbn Tâhir İbn Muhammed el-Üstâz Ebû Mensûr et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1043).¹²⁸
- 6) eş-Şeyh el-Allâme Necîbüddîn Muhammed İbn Ali es-Semerkandî: *Usûlü't-Tasrîf* adlı eseri vardır. Vefat tarihi tespit edilememiştir.¹²⁹
- 7) Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Ca'fer el-İmâmu'l-Celîl Ebû Bekir İbn el-Haddâd el-Mısırî (d. 264/877): *el-Bâhir*, *Edebu'l-Kadâ ve el-Furûu'l-Müvelledât* isimli eserleri vardır.¹³⁰
- 8) el-Hüseyn İbn el-Kâsım eş-Şeyh Ebû Ali et-Taberî (ö. 350/964): *el-İfsâh*, *el-Muharrar* adlı eserleri vardır. Ayrıca usûl-i fıkıh ve cedel ilimlerine dair eser de yazmıştır.¹³¹
- 9) Muhammed İbn Muhammed İbn Abdillâh eş-Şeyh Ebû Zeyd el-Mervezî el-Fâşânî (ö. 371/985).¹³²
- 10) el-Hâris İbn Süreyc en-Nikâl Ebû Amr el-Havârizmî el-Bağdâdî (ö. 286/899).¹³³
- 11) Muhammed İbn İbrahim İbn Saîd İbn Abdirrahman İbn Mûsâ Ebû Abdillâh el-Bûşincî el-Abdî (ö. 291/905).¹³⁴
- 12) Muhammed İbn Abdülmelik İbn Halef Ebû Halef es-Silmî et-Taberî (ö. 460/1073): İbnu'l-Kâss'ın *el-Miftâh* adlı eserini şerh etmiştir.¹³⁵
- 13) Muhammed İbn Davud İbn Muhammed Ebû Bekir el-Mervezî es-Saydalânî (ö. 400/1015): Ayrıca *Muhtasar* üzerine *Şerh*'i vardır.¹³⁶

¹²⁶ İsmail Lütüfî Çakan, *a.g.e.*, s. 59.

¹²⁷ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 226.

¹²⁸ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 211.

¹²⁹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 113.

¹³⁰ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 59-60.

¹³¹ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 206.

¹³² İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 144.

¹³³ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, I, 338.

¹³⁴ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, I, 403.

¹³⁵ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 258.

¹³⁶ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 214.

- 14) Zekeriya İbn Yahya İbn Abdirrahman Bahr İbn Adiy İbn Abdirrahman Ebû İbn Yahya es-Sâcî el-Basrî (ö. 307/921): Fıkıh, hadis ve hilaf ilmine dair kitapları vardır.¹³⁷
- 15) Ebu'l-Feth Nâsır İbn Muhammed el-Umrî el-Mervezî (ö. 444/1059).¹³⁸
- 16) Ali İbn Muhammed İbn Abdillâh el-Hitenî (ö. 717/1330).
- 17) Ahmed İbn İbrahim İbn İsmail İbn el-Abbâs Ebû Bekir el-İsmailî (ö. 371/984).¹³⁹
- 18) Ebû Muhammed el-Mahzûmî Sa'd İbn el-Museyyeb (ö. 94/709): Kendisi tabiilerin büyüklerinden olup meşhur muhaddistir.¹⁴⁰
- 19) Muhammed İbn Ali İbn Sehl İbn Muslihu'l-Fakîh Ebu'l-Hasan el-Mâsercisî en-Nisâbûrî (ö. 384/998).¹⁴¹
- 20) el-İmâm Ebû İshak İbrahim İbn Ahmed el-Merverrûzî (ö. 362/977).¹⁴²
- 21) Ebû Muhammed İbn Eslem el-Kureşî Atâ İbn Ebî Rabâh (ö. 114/729): Mekke müftülüğü yapmıştır. Meşhur muhaddistir.¹⁴³
- 22) el-Hâfız Ebû Bekir Ahmed İbn Ali İbn Sâbit İbn Ahmed İbn Mehdî İbn Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb (ö. 463/1077): Meşhur *Târîhu Bağdâd* eserinin müellifidir.¹⁴⁴
- 23) Mansûr İbn Muhammed İbn Abdülcabbar İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Ca'fer İbn Ahmed İbn Abdülcabbar İbn el-Fadl İbn er-Rebî İbn Müslim el-İmâm Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî et-Temîmî el-Mervezî (ö. 489/1113): Önce Hanefî olup daha sonra Şâfiî mezhebine geçmiştir. Tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında eserler telif etmiştir.¹⁴⁵
- 24) Yusuf İbn Yahya el-İmâm el-Celîl Ebû Yakub el-Buveytî (ö.231/845): İmâm Şâfiî'nin Mısır'daki en ünlü öğrencilerinden biri olup Şâfiî'den özetlediği meşhur *Muhtasar*'ı mevcuttur. Hatta Şâfiî ders halkasında

¹³⁷ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 94.

¹³⁸ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 236.

¹³⁹ İbnu's-Sübki, *a.g.e.*, II, 3.

¹⁴⁰ ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I, 54, 56.

¹⁴¹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 166.

¹⁴² İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 137.

¹⁴³ ez-Zehebî, *a.g.e.*, I, 98.

¹⁴⁴ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 240.

¹⁴⁵ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 273.

yerine onu geçirmiştir. Bağdat'ta "Halku'l-Kur'ân" fitnesi sebebi ile hapis haneye girmiş ve orada vefat etmiştir.¹⁴⁶

25) er-Rebî İbn Suleyman İbn Abdülcabbar İbn Kâmil el-Murâdî eş-Şeyh Ebû Muhammed el-Müezzîn (d. 174/789): İmâm Şâfiî'nin kitaplarını rivayet eden bir fakih olup en sağlam ravilerdendir. Hatta Müzenî ile onun rivayetinde herhangi bir çatışma olursa Ashâb (Şâfiî alimleri) onun rivayetinin daha sağlam olduğunu kabul ederek onunla amel etmiştir. er-Rebî Şâfiî'nin yeni kitaplarını rivayet etmiştir.¹⁴⁷ Erdebîlî Envâr isimli eserinde şöyle demiştir: "el-Buveyfî, el-Müzenî ve er-Rebî el-Murâdî'nin rivayetleri er-Rebî el-Cîzî ve Harmele'nin rivayetlerinden daha üstün olup onlara tercih edilir. Ayrıca genellikle Iraklıların nakli Horasanlıların naklinden daha sağlam olup mezhep imamlarının çoğunun uygun gördüğü görüş tercih edilir."¹⁴⁸

26) Harmele İbn Yahya İbn Abdillâh İbn Harmele İbn İmrân İbn Kirâd et-Tecîbî (ö. 266/879): Şâfiî'nin Mısır'daki öğrencilerinden olup üç cüz halindeki *Kitâbu's-Şurût* ve on cüz halindeki *Kitâbu's-Sünen* kitaplarını Şâfiî'den rivayet etmiştir. Rebî'in rivayet etmediği kitapları rivayet etmiştir. Mısır'da vefat etmiştir.¹⁴⁹

27) er-Rebî İbn Suleyman İbn Davud el-Cîzî Ebû Ahmed el-Ezdî el-Mısırî el-A'rac (ö. 256/867).¹⁵⁰

28) Ahmed İbn Ebû Ahmed et-Taberî eş-Şeyhu'l-İmâm Ebu'l-Abbas İbnu'l-Kâss (ö. 335/914): *et-Telhîs*, *el-Miftâh*, *Edebu'l-Kâdî* ve *el-Mevâkît* isimli eserleri mevcuttur.¹⁵¹

29) el-Hasan İbn Ahmed İbn Yezîd İbn İsâ İbn el-Fadl İbn Bişâr İbn Abdü'l-Hâmid İbn Abdillâh İbn Hâni' İbn Kubeysâ İbn Amr Ebû Saîd el-İstahrî (ö. 328/943).¹⁵²

¹⁴⁶ Hudaî Bek, *Târihu't-Teşrî'l-İslamî*, s. 173.

¹⁴⁷ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, I, 352; Hudaî Bek, *a.g.e.*, s. 174; Muhammed Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁴⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 612.

¹⁴⁹ Muhammed Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 138-139.

¹⁵⁰ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, I, 352.

¹⁵¹ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 45.

¹⁵² İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 171.

- 30) el-Hasan İbn el-Hasan el-İmâmu'l-Celîl el-Kâdî Ebû Ali İbn Ebî Hureyre (ö. 345/959).¹⁵³
- 31) ez-Zübeyr İbn Ahmed İbn Süleyman İbn Abdillâh İbn Âsım İbn el-Münzir İbni'z-Zübeyr İbn el-Avâm el-Esedî el-Basrî (ö. 319/934). *el-Kâfi* isimli eseri meşhur olup bundan başka birçok eseri mevcuttur.¹⁵⁴
- 32) Ferec İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Ebi'l-Ferec Nuruddin Ebû Muhammed el-Erdebîlî (ö. 740/1355).¹⁵⁵
- 33) Şihâbuddin Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ebî Abdillâh İbn'ul-Kâdî el-Esedî (ö. 690/1305).¹⁵⁶

Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Erdebîlî *Envâr* isimli eserinde bazen de fakihlerin isimlerini haddinden fazla çok kısa vermiş ve dolayısıyla hangi fakihin olduğu tam anlaşılamamıştır. Bu sebeple incelediğimiz tabakat kitaplarında ismi kısa verilen fakihleri tam olarak tespit edilememiştir. İsmi kısa verilen fakihleri şöyle sıralanabilir:

el-Habl, Ebû Hafs el-Büstî ve et-Tayrî.

e. Sadece İsmi Zikredilen Eserler:

Bu kısımda Erdebîlî'nin sadece isimlerini zikrettiği eserler verilip tabakat kitaplarından faydalanarak bu kitapların isimleri ve yazarları tam olarak verilmeye çalışılmıştır. Kitapları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) **Sünenü't-Tirmizî:** Muhammed İbn İsâ İbn Sevre et-Tirmizî (ö. 279/892): Tirmizî'nin en meşhur hadis eseridir.¹⁵⁷
- 2) **Sünenü'n-Nesâî:** Ebû Abdirrahman Ahmed İbn Şuayb İbn Ali İbn Bahr İbn Sinân İbn Dînâr en-Nesâî (ö. 303/915): Nesâî'nin en meşhur hadis eseri olup bu esere *el-Müctebâ* 'da denilmiştir.¹⁵⁸
- 3) **el-Mülehhas:** Tâhir İbn Abdillâh İbn Tâhir İbn Ömer el-Kâdî Ebu't-Tayyib et-Taberî (d. 348/961).

¹⁵³ İbnu's-Sübkî, *a.g.e.*, II, 189.

¹⁵⁴ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 93-94.

¹⁵⁵ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 46-47.

¹⁵⁶ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 148.

¹⁵⁷ İsmail Lütfi Çakan, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁵⁸ İsmail Lütfi Çakan, *a.g.e.*, s. 86.

- 4) **el-İcâb:** Abdu'l-Gaffâr İbn Abdülkerim İbn Abdu'l-Gaffâr el-Kazvînî eş-Şeyh Necmüddin (ö. 675/1289).
- 5) **et-Ta'lîka:** Ebû Hâmid Abdirrahman İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Feverân el-Feverânî el-Mervezî (ö. 461/1074).
- 6) **Şârih el-Lübâb ve el-Mu'teber fî İlmi'n-Nazar:** Muhammed İbn el-Hasan İbn Ali İbn Ömer el-Kureşî el-Emevî el-İsnâî el-Mısrî (ö. 674/1289).¹⁵⁹
- 7) **Sâhibu'l-Beyân:** Erdebîlî'nin ismini belirtmeden eserini belittiği bu kişi yukarıda ismi geçen Ebu'l-Feth el-Mervezî'dir.¹⁶⁰
- 8) **el-İdde:** el-Hüseyin İbn Ali İbn el-Hüseyin Ebû Abdillâh et-Taberî (ö. 498/1113):¹⁶¹ Muhaddis olup Mekke'de yaşamıştır. Feverânî'nin *İbâne'sini* şerh etmiştir.
- 9) **el-Vasat, Tizkâru'l-Müntehâ, Şerhu Muhtasar'il-Cüveynî, Ziyâdâtü'z-Ziyâdât, Şerhu Kifâyeti'l-Câcirmî, el-Fâide,** Zikredilen bu eserler tespit edilememiştir.

2. Delillere Yer Vermesi

Fıkıh eserleri delillerin ve görüşlerin verilmesi bakımından farklı farklı telif edilmiştir. Bu sebeple fûru kitaplarını muhteva bakımından dört gruba ayırmak mümkündür:

- a. Yalnız bir müçtehidin içtihatlarına (mezhebine) göre yazılmış olup hüküm kaynaklarını (delilleri) de ihtiva etmeyen kitaplar.
- b. Tek mezhebe göre fakat delilleri de verilerek kaleme alınan kitaplar.
- c. Delilsiz, fakat birden fazla mezhebe (içtihadı) yer verilerek telif edilmiş fûru kitapları.
- d. Birden fazla mezhebin içtihatlarını, delilleri ile birlikte ele alınarak kaleme alınan kitaplar.¹⁶²

¹⁵⁹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 120-121.

¹⁶⁰ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 263 (bk. 3 numaralı dipnota).

¹⁶¹ İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 263-264.

¹⁶² Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, I, 30-31.

Erdebîlî'nin eseri buradaki c ve d maddelerinin karışımından ibarettir. Çünkü, müellif hem birçok içtihada yer vermiş hem de az da olsa diğer mezhep görüşlerini ve delilleri belirtmiştir.

Erdebîlî kendi eserinde bütün fihki konuları ele almasına rağmen delillere çok fazla yer vermemiştir. Az sayıda ayet ve hadise yer vermiştir. Bazen kıyası da delil olarak kullanıp örnekler vermiştir. Kullandığı ayet, hadis ve kıyasa aşağıda birkaç örnek verilecektir:

a. Ayetler

1) “Kitabu’r-Ridde” başlığı altındaki irtidatla ilgili konuları anlatırken “kâle Râfîf” ifadesiyle başlayarak şu ayeti kullanmıştır: “وما صابك من سينة فمن نفسك” “sana dokunan kötülük kendindedir”.¹⁶³ Daha sonra Erdebîlî burada Farsça olarak kulun kullandığı kelime sebebiyle kendi dilinden küfre girebileceğine dair örnek vermiştir.¹⁶⁴

2) Aynı bölümde birisinin Allah’a aşık olduğunu söylemesi doğru değildir diyerek en iyisi Yüce Allah’ın ayette buyurduğu gibi muhabbet kelimesini kullanmasıdır derken ayeti de burada bir delil olarak zikretmiştir: “يحبهم ويحبونه” “onlar Allah’ı severler Allah’ta onları”.¹⁶⁵

3) “Kitabu’l-Et’ime” kısmında yiyeceklerle ilgili konuları helal ve haramları açıklarken “يسالونك ماذا احل لهم قل احل لكم الطيبات” “kendileri için nelerin helal olduğunu size soruyorlar, de ki: Bütün iyi ve temiz şeyler size helal kılındı”.¹⁶⁶ ayetine yer vermiştir. Devamında ayetin bulunduğu sureni de vermiş ve A’raf suresinde Yüce Allah böyle buyurmuştur, diyerek “و يحرم عليهم الخبائث” “kötü şeyler onlara haram kılınmıştır”.¹⁶⁷ ayetini zikretmiştir.

4) “Kitabu’l-Hac” kısmında hacda yapılacak dualardan bahsederken şu ayeti zikreder, “قل للذين كفروا ان ينتهوا يغفر لهم ما قد سلف” “Ey Muhammed inkarcılara de ki: Eğer vazgeçerlerse geçmişte olan şeyler affedilecektir”.¹⁶⁸

5) Ayrıca “Kitabu’l-Kada” bölümünde usûl-i fıkıh’la ilgili umûm, husûs, mutlak ve mukayyet¹⁶⁹ konularını anlatırken birçok ayetten örnekler verilmiştir.

¹⁶³ Nisa, 4/79.

¹⁶⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 483.

¹⁶⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 489; Maide, 5/54.

¹⁶⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 589; Maide, 5/4.

¹⁶⁷ A’raf, 7/157.

¹⁶⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 270; Enfal, 8/38.

6) Müellif bazen de ayetleri kendi cümlesi arasında vermektedir. Mesela, “Kitabu’s-Siyam”da orucun keffaretlerini sıralarken keffaretle ilgili ayeti kendi cümlesine katarak zikretmiştir.¹⁷⁰

b. Hadisler

1) “Kitabu’n-Nikah” bölümünün sonuna doğru cüzam ve deri lekesi hastalığı olan kimselerle oturup kalkmanın caiz olup olmamasını anlatırken Resulüllah (s.a.v.)’in birbirine zıt iki hadisini zikreder ve daha sonra bunlar hakkında farklı görüşleri zikrederek telif etmeye çalışır: “لا عدوى ولا هامة ولا صفر” “hastalığın (kendiliğinden) bulaşması ve Safer ayında da uğursuzluk yoktur”¹⁷¹ diğeri ise, “فر من المجذوم كما نفر من الأسد” “cüzam hastalığına yakalanmıştan aslandan kaçır gibi kaç”.¹⁷²

2) “Kitabu’t-Talak” bölümünde talaka dair konuları açıklarken beynûnetu’l-kübrâ meydana geldikten sonra başkasıyla evlenme konusunda iki tane hadis zikretmiştir: “لا حتى تذوق عسلته ويذوق عسلتك” “ta ki sen onu o da seni tatmadıkça (ilk kocayla evlenilemez) olmaz”¹⁷³, “لا تحل لاول حتى يجمعها الاخر” “diğeri ile cima edinceye kadar ilk kocaya helal olmaz”¹⁷⁴ bu hadisin “Sünenü’n-Nesâî”de geçtiğini belirtmiştir.¹⁷⁵

3) “Kitabu’l-Eyman” bahsinde Allah’tan başkasına yapılan yeminleri incelerken şu hadisi zikretmiştir: “من حلف بغير الله فقد كفر” “Allah’tan başkasına yemin eden kimse küfre girmiştir”.¹⁷⁶

4) “Kitabu’l-Kada” mevzularını incelerken kölesini öldüren kimseye kısasın uygulanıp uygulanmayacağını tartışırken Resulüllah’tan bir hadis zikretmiştir: “من قتل من عبده فقتلناه” “kim kölesini öldürürse biz de onu (kısas olarak) öldürürüz”.¹⁷⁷

¹⁶⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 602.

¹⁷⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 238.

¹⁷¹ Buhârî, *Buyû’*, 36, *Tıb*, 19, 25, 43, 45, 53, 54; Müslim, *Selâm*, 106, 109, 111, 114, 116; Ebû Davud, *Tıb*, 24; Tirmizî, *Siyer*, 46, *Kader*, 9; İbn Mâce, *Mukaddime*, 10, *Tıb*, 43; Mâlik, *Aym*, 18; Hanbel, I, 174, 180, 296, 328.

¹⁷² Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 110-111; Buhari, *Tıb*, 19; Hanbel, II, 443.

¹⁷³ Buhârî, *Talâk*, 7, 37, *Libâs*, 25.

¹⁷⁴ Mâlik, *Talak*, 33.

¹⁷⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 226.

¹⁷⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 262; Tirmizî, *Nüzûr*, 9; Nesâî, *Eymân*, 4; İbn Mâce, *Keffârât*, 6; Dârimî, *Nüzûr*, 16; Hanbel, I, 47, II, 34, 67, 69, 87, 98, 135, 146.

¹⁷⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 607; Ebû Davud, *Diyât*, 7; Tirmizî, *Diyât*, 17.

5) Erdebîlî bazı yerde hiç hadisleri vermeden “varit olan hadisler” şunu göstermektedir diye konuya açıklık getirmeğe çalışmıştır.¹⁷⁸

6) Erdebîlî bazen de hadisi vermeden “Resulüllah şunu yasakladı”¹⁷⁹ diyerek kısa geçmiştir.

7) Ayrıca müellif “Kitabu’s-Salat” bölümünde cenaze namazını ele alırken Buhârî’den Avf İbn Mâlik ve Ebû Hüreyre’nin rivayetine dayanan cenaze duasını tam olarak vermiştir.¹⁸⁰

8) Erdebîlî bazen hadisleri kendi cümlesi arasında zikretmiştir. Örneğin, “Kitabu’l-Hayız” bölümünde mümeyyiz çocuklara, baba ve annenin üzerine taharet, namaz ve dini hükümleri yedi yaşlarından sonra öğretmesi vacip olup on yaşından sonra da terk etmelerinden dolayı dövme hakları vardır, derken hadisi kendi cümleleri arasında zikreder.¹⁸¹

c. Kıyası Tarif Etmesi ve Örnek Vermesi

1) Deliller arasında Erdebîlî aynı zamanda yer yer kıyasa da değinmiş ve delil olarak kullanmıştır. Erdebîlî “Kitabu’l-Kada” bölümünde kıyası ayrıntılı olarak çeşitleriyle birlikte örnekler vererek açıklamıştır. Dolayısıyla önce müellifin kıyası nasıl anlattığına bir göz atalım. Müellif öncelikle kıyası “hafî ve celî” olmak üzere iki kısma ayırmış. Daha sonra da her birine örnek vererek şöyle açıklamaktadır: Kıyâs-ı Celî, farklı olma ihtimali olmayacak şekilde fer’in asla tamamen uygun olmasıdır. Mesela, “ولا تقل لهما أف” “onlara (anne babaya) sakın öf bile deme”¹⁸² ayeti çerçevesine “vurma” kelimesinin de rahatlıkla girmesini celî kıyasa örnek olarak vermiştir. Yani bu tür kıyas düşünmeye ve araştırmaya ihtiyaç kalmadan hemen anlaşılmaktadır. Kıyâs-ı Hafî ise, fer’in asıldan farklı olma ihtimali varsa da tamamen farklı değil. Mesela, pirinci buğdaya yenilecek şey olma illeti dolayısıyla kıyas yapmak hafî kıyas olmaktadır.¹⁸³ Yalnız Hanefîler Şâfiîlerden farklı olarak özellikle Kıyâs-ı Hafî’yi İstihsan olarak adlandırır ve şöyle örnek verirler: Yırtıcı kuşların artığının temiz olması kapalı kıyasa bir örnektir. Şöyle ki, bu kuşların etlerini yemek haram olduğundan, diğer yırtıcı

¹⁷⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 594.

¹⁷⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 327.

¹⁸⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 174.

¹⁸¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 75.

¹⁸² İsrâ, 17/23.

¹⁸³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 603.

hayvanlar gibi, bunlarında artığının haram (necis) olması kıyasın gereğidir. Fakat kapalı kıyasa binaen temiz sayılmışlardır. Çünkü yırtıcı hayvanların kendileri necis değildir. Fakat bunlar murdar vb. pis şeyleri, ağızlarıyla yediklerinden, salyaları pislenir ve bu salyalar içtikleri suya karışıp onu da pisletir. Yırtıcı kuşlar ise suyu gagalarıyla içerler. Gaga ise bir çeşit kemiktir. Ölüntün kemiği bile pis olmadığına göre, canlı kuşların kemikleri elbette pis değildir. Bu durumda gagasıyla içtiği suyun geri kalanı, pis olmayıp, temizdir.¹⁸⁴ Yukarıda Erdebîlî'nin fer'deki illetlerin asıldaki illetlere nazaran kuvvetli olup olmaması itibariyle yaptığı taksim Hanefilerde üç kısma ayrılır. Birincisi, "Evlâ Kıyas"tır ki fer'deki illetin asıldaki illetten daha kuvvetli olduğu kıyastır. Yukarıdaki "ولا تقل لهما اف" örneği burada verilmiştir. İkincisi, "Müsâvî Kıyas"tır ki fer'deki illetin asıldaki illette eşit olduğu kıyastır. Mesela, "Muhakkak, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler karınlarına ancak bir ateş yemiş olurlar"¹⁸⁵ ayeti, yetim çocukların mallarını haksız olarak yemeyi haram kılmaktadır. Hükmün illeti ise çocuğun malını telef etmektir. Yetimin malını haksız yere yakmak ise, haksız yere yemeye, illette eşittir. Bu sebeple çocuğun malını haksız yere yakmak da haram olmuş olur. Üçüncüsü ise, "Ednâ Kıyas"tır ki fer'deki illet olan vasıf, asıldaki illet olan vasıftan daha az bir açıklıkta bulunduğu kıyastır. Örneğin, bazı içkilerdeki iskar vasfı şaraptaki iskar vasfından daha az açıklıkta bulunur. İşte böyle bir maddenin şaraba kıyaslanarak haram kılınışı bu çeşit kıyasa dahildir.¹⁸⁶

2) Erdebîlî fıkhi konuları anlatırken bazen kıyası delil olarak kullanmıştır. Örneğin, "Kitabu'z-Zekat" bölümünde fitır sadakasını anlatırken, borcun fitır sadakasına engel olup olmamasını tartışırken *Kebîr, Sagîr ve Ravda*'da tercih edilen görüş engel olmamasıdır der ve burada "kıyas" vardır çünkü, borç zekatın vucubiyetini engellemez diye belirtmiştir.¹⁸⁷ Erdebîlî burada fitır sadaksının zekata kıyas yapıldığını belirtmiştir.

¹⁸⁴ İbnu'l-Emîn, *Telhîsu Usûli'l-Fıkh* (çev. Heyet), s. 224-225.

¹⁸⁵ Nisa, 4/10.

¹⁸⁶ Fahrettin Atar, *a.g.e.*, 70.

¹⁸⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 204.

3. Görüşlere ve İhtilaflara Yer Vermesi

a. Mezhep İçi

Erdebîlî eserinde Şâfiî mezhebi fıkıhçılarının birçoğuna yer vermiştir. Bazen kısaca görüşü zikrederken bazen de direkt olarak çeşitli kitaplardan alıntılar yapmıştır. Erdebîlî özellikle İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, İmâm Gazzâlî, Râfiî ve onun tabileri, Nevevî, Mütevellî, Mâverdî, Muhâmilî, Kaffâl ve Kâdî Hüseyin'in görüşlerine daha fazla yer vermiştir. Gerçekten Erdebîlî bu eserinde Şâfiî mezhebinde ileri gelen fıkıhçıların görüşünü özetlemeğe çalışmış ve başarılı olmuştur. Bu kısma özellikle tercihler bölümünde örnekler verilecektir.

Erdebîlî bazı yerlerde alıntılarını direkt olarak iktibas ederken bazen de “şu kitaptan anlaşılana şudur” şeklinde oradan çıkardığı sonucu belirtmekle yetinmiştir.¹⁸⁸

b. Diğer Mezhepler Arasında

Müellif *Envâr* isimli eserinde sadece mezhep içi görüşleri vermekle yetinmemiş yer yer diğer mezhep görüşlerini de zikretmeğe gayret etmiştir. “Kitabu'r-Ridde” kısmında küfürle alakalı konuları anlatırken “Ebû Hanîfe rahimehullah'ın ashabının kitaplarında küfrü gerektiren sözler ve davranışlar daha ayrıntılı incelenmiştir. Dolayısıyla bizlerin de bunlara dikkat etmemiz gerekir” cümlesine yer vererek Hanefîlerin görüşlerine değer vermiş ve bu konuya dikkat çekmiştir.¹⁸⁹ Aynı zamanda Erdebîlî Şâfiîleri ehl-i hadis sayarken Hanefîleri ise ehl-i rey olarak adlandırıyor.¹⁹⁰ Dört mezhep içinde özellikle Hanefî mezhebinin görüşlerine yer vermiş, çok nadir olarak da diğer mezheplere ve bazı müstakil müçtehitlerin görüşlerini aktarmaya çalışmıştır. Burada birkaç tane örnek vermek yerinde olacaktır. Önce Hanefîlerden verdiği örnekleri daha sonra diğer mezheplere yer verilecektir.

1) “Kitabu's-Sadak” bölümünde mehrin en az miktarının on dirhemden az olmamasını müstehap sayarken devamında “Ebû Hanîfe'nin hilafına” ifadesini kullanmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 317, 564.

¹⁸⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 483.

¹⁹⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 647.

¹⁹¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 169.

2) “Kitabu’l-Eyman” yeminler bahsinin sonunda “çeşitli şeyler” başlığı altında “Hanefîler şöyle dedi” ifadesiyle talaka dair Hanefîlerin birkaç görüşünü kaleme almıştır.¹⁹² Bazı yerlerde de “Bazı Hanefîler şöyle dedi” ifadesi yer almaktadır.¹⁹³

3) *Envâr* eseri incelendiğinde görülecektir ki, genellikle Hanefîlerden örnekler “Kitabu’l-Kada” bölümünde daha fazla verilmiştir. Mesela, Hanefî bir hakim velisiz herhangi bir nikaha hüküm edince artık bozulamaz.¹⁹⁴ Özellikle Hanefî mezhebinin görüşlerine bu kadar yer vermesini o civar da aynı zamanda Hanefîlerin de çok olması ve hatta Hanefî mezhebine mahsus kadıların olmasıyla açıklanabilir.

4) “Kitabu’l-Hüdüd” bölümünde cinsel ilişkide bulunan kimseye haddin uygulanabilmesi için şüphenin olmaması gereken durumları dört kısımda ele almış ve Ebû Hanîfe’nin mezhebinde olan velisiz, Mâlikî’in mezhebinde olan şahitsiz evlilik, İbn Abbas ve Züfer’in görüşleri olan muta nikahı gerekçesiyle bu tür evlilik yaparak cinsel ilişkide bulunanlara bir şüphe dolayısıyla hadd uygulanmaz, diyerek mezhep görüşlerine yer vermiştir.¹⁹⁵ Müellif burada konunun önemine binaen mezhep görüşlerini söylemiş ve kadıların bu konuya dikkatini çekerek objektif olmaları gerektiğini vurgulamıştır.

5) “Kitabu’t-Tedbir” kısmında şöyle der; “eğer müdebberenin (efendinin, hürriyetini mutlak manada kendi ölümüne bağladığı cariye), nikahlı olarak veya gay-i resmi bir çocuğu olursa onun hakkında tedbir alınır mı? Bu konuda iki görüş var: Birincisi, İmâmu’l-Harameyn’e ve Begavî’ye göre tercihe şayan olan görüş “evet” tir ki, el-Müzenî, *Ravda* ve *Muharrar*, eş-Şeyh Ebû Hâmid ve el-Kaffâl da bu görüştedirler. Ayrıca Ebû Hanîfe, Mâlik ve Ahmed (r.a.) da bu görüştedirler,¹⁹⁶ diyerek diğer mezhep görüşlerini de belirtmiştir.

4. Tercihlere Yer Vermesi

Erdebîlî, *Envâr’ın* başında kaynakları sıraladıktan hemen sonra tercih ettiği kaynakları belirtir. Şöyle ki, her bir konuda yukarıda zikri geçen yedi kitaba itimat ettiğini ve eğer ihtilaf olursa bu yedi kitaptan çoğunun üzerinde ittifak ettiğini kabul

¹⁹² Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 288.

¹⁹³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 188,260.

¹⁹⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 651.

¹⁹⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 497.

¹⁹⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 784.

ederim diye açıklamıştır.¹⁹⁷ Erdebîlî çeşitli yerlerde farklı farklı tercih lafızlarını kullanmıştır. Mesela, “esahh”, “zâhir”, “sahîh”, “ahsen”, “ercah”, “ezhar”, “müftâ bih”, “maktû’ bih”, “evlâ”, “ekrab”, “efdalühû” “ehakk”, “muhtâr”, “murecceh”, “râcih”, “ehabbu”, “evfek”, “eşhur”, “meşhûr” ve “ihtiyâr” gibi lafızlardan tercih için faydalanmıştır. Aşağıda bu kısma birkaç örneğe yer verilecektir:

a. “Kitabu’s-Salat” bölümünde namazda Resulü Allah (s.a.v.)’in ismi geçen ayet okunduğu zaman salavat getirmek konusunda, İclî kendi *Şerh*’inde müstehaptır derken Sâhibu’r-Ravda salavat getirilmez der, işte bu görüşleri açıklarken “birinci görüş daha yakındır” ifadesiyle kendi tercihini yapmıştır.¹⁹⁸

b. Yine aynı bölümde hüsuf namazını kılarken hangi surelerin okunmasının makbul olduğuna dair farklı farklı görüşleri söylerken en sonunda kendi görüşünü belirterek “her ikisi de caiz ve mümkündür” cümlesiyle belirtmiştir.¹⁹⁹

c. “Kitabu’t-Talak” konusunu ele alırken şöyle bir örnek vererek oradaki tercihi de belirtmiştir: “eğer birisi karısına, “inşallah ey talik” derse, bir talak vaki olur. Yine karısına “ey talik sen üç defa boşsun inşallah derse, *Şerhu’l-Lübâb*, *el-Hâvî* ve *Ta’lîk*’i adlı eserlere göre boşama vaki olmaz. Ancak *er-Ravda*’daki en sahih, *el-Kebîr* ve *es-Sagîr*’deki tercih edilen görüşe göre bir talak vaki olur.²⁰⁰ Yine aynı bölümde talakın örfen, aklen ve şer’an imkansız olan şeylere bağlanmasıyla vuku bulup bulamayacağı içerikli konuları incelerken şöyle bir misal vererek tercihleri ve kendi tercihini belirtir. “Eğer herhangi bir ölüyü diriltirsen veya oruç ibadeti nesh olunursa sen boşsun”. Bu konuda ihtilaf vardır, İmâmu’l-Harameyn, Gazzâlî, Begavî, Ebû İshak eş-Şîrâzî ve el-Kâdî Ebû Yahya, el-Beydâvî ve Ebû Hafs el-Büstî’ye göre en sahih görüş boşamanın meydana gelmemesidir. İmâm Şâfiî’de bu görüştedir. Mütevellî’ye göre ise en sağlam görüş boşamanın meydana gelmesidir ki, *Şerhu’l-Lübâb*, *el-Hâvî* ve *Ta’lîk*’inde bu görüş geçmektedir. *er-Ravda*, *el-Kebîr* ve *es-Sagîr*’de tercih edilen birinci görüştür, nitekim tercihe şayan olan görüş de budur.”²⁰¹

¹⁹⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 7.

¹⁹⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 91.

¹⁹⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 158.

²⁰⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 203-204.

²⁰¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 217-218.

d. Erdebîlî bazen hiç tercih etmeden direkt olarak görüşleri nakleder. “Kitabu’-Teflis” başlığı altında iflas hukuku ile ilgili konuları anlatırken müellif şöyle bir soru sorarak konuya girer: Çocuk başka bir çocuğa borçlu olması gerekçesiyle hapis olunur mu? Burada müellif iki görüşün olduğunu söyler. Birincisi Gazzâlî’nin “evet” görüşüdür ki, ona göre “en sahihi budur”, diğeri ise “hayır” görüşüdür ki, *Sâhib-i Tehzibe* göre bu daha sahihtir, Râfî’de bu görüşe meyletmiştir.²⁰²

e. “Kitabu’l-Eyman” bölümünde yeminlerden bahsederken, “birisi evlenmemek üzere yemin edip daha sonra başkasına kendisini evlendirmesi için vekalet verirse Begavî ve *Muharrar* isimli esere göre yemini bozulmuş, Saydalânî, Mâverdî ve İmâm Gazzâlî’ye göre ise bozulmamış olur.”²⁰³

5. Envâr’da Dönemin Gündelik Hayatı ve Kültürel Durumu

Erdebîlî Envâr’da muhtasar olması hasebiyle dönemin gündelik hayatına pek fazla yer vermemektedir. Bununla birlikte bazı meselelerde örnekler verirken kendi dönemine ilişkin bazı şeyler anlaşılmaktadır. Aşağıda bunların dikkat çekici olanlarından birkaç örnek verilecektir.

a. “Kitabu’t-Tahara” kısmında kendisiyle taharet edilebilecek eşyaları sıralarken kendi döneminde gündelik hayatta kullanılan bazı eşyalara da yer vermiştir. Mesela, altın, gümüş, firuze, yakut, brokar, kalın çaput, pişirilmiş tuğla, tahta, yün, tabaklanmış deri vb. eşyaların bir parçasıyla taharet yapmanın caiz olduğunu ifade eder.²⁰⁴

b. Yine aynı bölümde Kur’an-i Kerim’in ve Allah’ın isimlerinin çeşitli yerlere yazılması veya bunların çeşitli şeylerle yazılmasının caiz olup olmamasını anlatırken, onların cami duvarlarına ve elbiseye yazılmasını ve onlarla süslenmiş tahtanın yakılmasını mekruh saymıştır.²⁰⁵ Bu örnekten anlaşılmaktadır ki, müellifin döneminde artık bu tür şeyler fazla yapılmaktadır. Ayrıca bu kısımda hamama gidenler için dikkat etmeleri gereken şeyleri de vurgulayarak hamama gidenleri uarmaktadır.²⁰⁶

²⁰² Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 432.

²⁰³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 286.

²⁰⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 29.

²⁰⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 49.

²⁰⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 53-54.

Erdebîlî'nin bu kadar önemle üzerinde durduğuna göre, o dönemde hamamlara rasgele gitmek ve uygunsuz bazı şeylerin olması muhtemeldir.

c. “Kitabu’s-Salat” bölümünde vatani ikamete niyet konusunu açıklarken, yazda bir yere kışta da başka bir yere göç edenleri örnek vererek onların mukim sayılmayacağını belirtir ve Türklerle Kürtleri burada örnek verir.²⁰⁷ Bu örnekle kendi döneminin bir tür sosyal hayatını da dile getirmektedir.

d. “Kitabu’s-Selem” konusunu anlatırken, bir şeyin teslim edilirken zamanın belirlenmesi konusunu ele alırken Rum, Fars ayları ve Nevruz, Mihrecan aylarıyla belirlenebileceğini söyler daha sonra da Rum ve Farsça ayları belirtir.²⁰⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki, bu aylar o dönemde kullanılmakta ve iyice bilinmektedir.

e. “Kitabu’n-Nikah” bölümünde nikahı caiz olmayanları anlatırken Azerbaycan ve Horasan’da sapık bir grubun olduğunu belirtir ve onları şöyle tarif eder: “Bir kişiyi alarak zeytin yağına batırıp damarları bedenlerine çıkıncaya kadar günlerle orada bekletirler daha sonra bu şahsa ibadet ederler. Bu kimseler dinlerini başkalarından gizlerler”.²⁰⁹

B. Envâr’ın Şekil Özellikleri

Daha önce de belirtildiği gibi *Envâr* eseri veciz bir şekilde kaleme alınmış ve fıkıh konularının hepsini kapsayan fetva kitabı mahiyetinde muhtasar bir fıkıh kitabıdır. Eserin tamamı Arapça olup aynı zamanda içerisinde bol miktarda Farsça örnekler kullanılmıştır. Bu eseri biraz daha iyi tanıyabilmek için bu kısımda dil, üslup, cümle yapısı ve tasnifi gibi konular incelenecektir.

1. Envâr’ın Tasnifi

Envâr eseri iki ciltten ibaret olup istisnasız bütün fıkhi konuları içermektedir. Birinci cildinde 33 kitap, 114 fasıl, 22 hatime, 18 teznib, 14 tekmile ve bir tane de tenbih bulunmaktadır. İkinci cildine gelince, 41 kitap, 91 fasıl, 33 hatime, 23 teznib, 11 tekmile, 2 faide ve bir tane de kaide mevcuttur. Sadece bir yerde “teznib” yerine aynı

²⁰⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 142-143.

²⁰⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 391.

²⁰⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 103+.

anlama gelen “zenabe”²¹⁰ başlığını kullanmıştır. Ayrıca müellif çeşitli kitaplardan iktibas yaparak muhtelif meseleler diye başlıklar da koymuştur. Mesela, “Kaffâl’ın *Fetâvâ*’sından Muhtelif Meseleler”²¹¹, “*Ravda, Kebîr, Hâvî* ve onun *Ta’lîk*’inden Çeşitli Meseleler”²¹² ve “*Tetimme* Kitabından Bir Hâtîme”.²¹³ Muhtemelen müellif yedi muteber kitapta olmayan konuları bu başlıklar altında vermeye çalışmıştır. Erdebîlî’nin eserini bu şekilde tasnif etmesi *Envâr*’ı çok düzenli ve tertipli bir şekilde yazdığına delalet etmektedir.

2. Dil ve Üslup Özellikleri

Müellif, gerçekten eserinde tekrarlara yer vermemeğe çalışmış. Meseleleri en kısa yoldan açıklamıştır. Bundan dolayı da lafızlarını anlamada bazı zorluklar meydana gelmiş ve neticede şerhlere ihtiyaç olmuştur. *Envâr*’da uzun meseleler hem içerik ve hem de şümül bakımından kısa verilmeye özen gösterilmiştir.

a. Cümle Yapısı

Erdebîlî, genellikle örnek kabilinden olan meselelerde şartıyye cümlelerine bolca yer vermiş. Ayrıca özellikle örneklendirmelerde soru kiplerinden çok istifade ederek kendisi soru sorar ve cevaplandırır. Müellif bazen hitap ederek okuyucuyu kimi yerde tenbih ederken kimi yerde de direkt olarak isteğini sorar ve kendisi örnek verir. Örneğin, rehinle ilgili konuyu anlatırken “şimdi ben örnek veriyorum sen dikkatli ol ve iyi incele” diyerek okuyucuyu tenbih etmektedir.²¹⁴ Yine miras hukuku ile ilgili meselelere örnek verirken “her bir sınıftan her bir şahsın payını bilmek istersen şöyle yapacaksın” diyerek muhatabı yönlendirerek ona yol ve metot göstermektedir.²¹⁵

Envâr eserinde her bir fıkıh kitabında olduğu gibi atıf harfleri ve zamirler çok kullanılmıştır. Tabii ki, bunun neticesinde de bazı cümleler kapalı kalmış ve anlaşılması zorlaşmıştır.

²¹⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 672.

²¹¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 294.

²¹² Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 731.

²¹³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 737.

²¹⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 422.

²¹⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 13.

b. Metin Yapısı ve Meselenin Vaz' Edilmesi

Envâr'ın bir çok yerinde bir konuya başlarken ilk önce meselenin hükmünü ve mükellefiyetini açıklar sonra o konuyu daha detaylı olarak inceler. Meseleler fikhın teklifi hüküm hiyerarşisine göre düzenlenmiştir. Farzlar, sünnetler, menduplar, mekruhlar ve haramlar tertibine özen gösterilmiştir. Mesela, abdest konusunu ele alırken önce abdestin farzları daha sonra sünnetleri ve sünnetlerini işlerken mekruhlarını da onun içerisinde yeri geldikçe belirtmiştir.²¹⁶ Yine haceti giderme konusunu ele alırken önce menduplarını daha sonra mekruhlarını ve en sonunda da haramlarını ele almıştır.²¹⁷ Erdebîlî bazen konu başlığını meselenin ilk cümlesi niteliğinde kullanır. Mesela, abdest konusuna şöyle başlar; “Abdestin Farzları Altıdır Faslı”²¹⁸, yine miras hukuku konularını ele alırken “Allah’ın Kitab’ında Taktir Olunmuş Farzlar Altıdır Faslı”²¹⁹ diye başlığı cümle halinde vermiştir. Şunun da bilinmesi gerekir ki, Erdebîlî özellikle miras hukuku ile ilgili konuları anlatırken, önce taksimleri mücerret olarak verir daha sonra “emsile”, “misalühu”, “mesail” başlıkları altında örneklerle konuyu daha müşahhas hale getirerek açıklıyor.²²⁰

c. Örnek Vermesi

Genellikle Erdebîlî eserinde örneklere çok fazla yer vermiştir. Örneklemelelerde bazen erkek isimlerinden Zeyd, Amr, Bekir²²¹ bayan isimlerinden de Zeynep, Hafsa,²²² Aişe ve Fatime²²³ gibi isimler kullanmıştır. Ayrıca *Envâr*'da çok fazla Farsça örnekler yer almakta olup bunlar özellikle talak bahsinde verilir.²²⁴ Erdebîlî bazı yerlerde de yer isimlerini örneklerinde kullanmıştır. Mesela, Türkî, Rûmî, Hindî, Fârisî²²⁵ gibi nisbe yaparak hatta kendi bölgesini de Erdebil, Tebriz'i²²⁶ konuyu anlatırken örneklerinde kullanmıştır. Farsça verilen örneklere şöyle örnek vermek mümkündür:

²¹⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 31-39.

²¹⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 26-28.

²¹⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 31.

²¹⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 4.

²²⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 8-11.

²²¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 356, 361.

²²² Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 69.

²²³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 76.

²²⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 69, 179, 185.

²²⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 398; II, 311, 767.

²²⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 428.

Kitabu'n-Nikah" bölümünde nikahla ilgili konuları anlatırken Farsça olarak şöyle bir örneğe rastlıyoruz. Müellif örneği önce Arapça olarak verir daha sonra Farsça olarak aynı örneği vererek şöyle der:

"وهوان يقول الولي: بتودادم بزني يابزني بتودادم ويقول الزوج: بزني كردم او خواستم بزني او يرفتم بزني، ولايكفي ان يقول: بتودادم فيقول: بز يرفتم لان دادم معنى الهبة"

"Veli, birisine sana zevce olarak verdim veya zevce olarak sana verdim der ve koca da zevcem yaptım veya zevce olarak kabul ettim derse sahih olur. Ancak veli, sana verdim der, o da kabul ettim derse sahih olmaz çünkü verdim sözü hibe anlamına gelmektedir."²²⁷

d. Konuyu Tarif Etmesi

Erdebîlî konuya başlarken kelimelerin lügat manalarını bir iki yer hariç hemen hemen hiç zikretmemiştir. İstılahlara gelince ise yer yer tarifini yapmıştır. Tarif yapmadığı yerlerde ise direkt olarak konuya girerek daha çok uygulanış şekli ve rükünlerini belirtmiştir. Konunun tarifini verdiği yerlerde ilk cümleyi zamirle başlar. Aşağıda bu konu birkaç kısımda ele alınarak örnekler verilecektir:

1) Doğrudan Konuları Anlatması

a) "Kitabu's-Selem" konusuna başlarken doğrudan "rükünleri şunlardır"²²⁸ diyerek konuyu anlatmaya başlar. Yine "Kitabu'l-Ariye"²²⁹ ve "Kitabu'l-Cüale"²³⁰ konularına başlarken aynı tarzda başlamaktadır.

b) İmamet bahsini anlatırken doğrudan fasıllarını izah etmeye başlar.²³¹ "Kitabu'l-Hüdüd" hadler bahsine başlarken "bir çok babları vardır"²³² diyerek tarifini yapmadan direkt olarak konuya girmiştir.

2) Hem Sözlük Hem De İstılahi Anlamlarını Vermesi

"Kitabu'l-Hul" başlığı altında kocanın para karşılığında karısını boşamasına dair konuları açıklarken "hul" un önce lügat manasını daha sonra da ıstılahi anlamını

²²⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 69.

²²⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 388.

²²⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 519.

²³⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 625.

²³¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 471.

²³² Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 496.

vererek şöyle açıklamıştır. “O, lügat manası itibariyle “ayırma, çıkarma” anlamına şer’i (ıstılahi, terim) olarak ise “kocanın aldığı bedel karşılığında karısını boşamasıdır”.”²³³

3) Sadece İstılahi Anlamını Vermesi

a) “Kitabu’n-Nezr; o, kulun Allah’ın vacip kılmadığı kurbanı kendi üzerine vacip kılmasıdır.”²³⁴

b) Yine “Kitabu’l-Hibe; o, karşılıksız olarak temlik etmektir”²³⁵ diye tarif etmiştir.

c) Müellif bazen de “hadd” başlığı altında bir şeyin tarifini vermektedir. Örneğin, “Kütabu’t-Tahara” bölümünde, bir şeyi yıkamanın tarifini “yıkılacak şeyin üzerinden suyun akıtılması” olduğunu belirtmiştir.²³⁶

d) Ayrıca müellif bazı yerlerde önemine binaen kelimelerin harekesini de belirtmiştir.²³⁷

3. Envâr’a Mahsus Bazı Özel Kelimeler

Müellif *Envâr* eserinde görüşleri belirtirken kendi mezhebine ilişkin bazı özel kelimeler kullanmıştır. Bu kısımda kullandığı kelimelere dair bazı örnekler verilecektir.

a. Müellif birçok yerde “kâle el-Ashâb”²³⁸, “kâle ba’du Ashâbinâ”²³⁹, “min Ashâbinâ”²⁴⁰ kelimelerini kullanarak kendi mezhebindeki fıkıhçıları kastetmiştir.

b. Bazen “indenâ”²⁴¹ kelimesini kendi mezhebinin görüşü olduğunu ifade etmek için kullanmıştır.

c. Erdebîlî mezhebindeki çoğunluğun görüşünü ifade etmek için birçok yerde “el-Cumhûr”²⁴² kelimesini kullanırken çok nadir olarak da “el-Ekserûn”²⁴³ kelimesinden yararlanmıştı.

²³³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 151.

²³⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 290.

²³⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 657.

²³⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 18.

²³⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 189, 273; II, 66.

²³⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 533, 554, 632.

²³⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 356.

²⁴⁰ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 612.

²⁴¹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 114; II, 135, 139, 602.

²⁴² Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 541, 640; II, 227, 368.

²⁴³ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 204, 205.

d. Müellif kendi mezhebinde ileri gelenlerin görüşlerini vurgulamak için “kâle Eimmetü’l-Mezheb”²⁴⁴ ifadesini kullanmıştır. Bu şahıslar büyük ihtimal yukarıda zikredilen 21 eserin müellifleridir. Çünkü söz konusu müelliflerin eserlerini sıralarken Erdebîlî “Eimmetü’l-Mu’teberîn” ifadesini kullanmıştır.²⁴⁵

e. Yine Müellif bir konuda iki görüş olduğu zaman “el-Mezheb” ifadesini kullanarak mezhep içindeki yaygın görüşü özellikle bu kelime ile vurgulamıştır.

f. “Kâle er-Râfiî ve Mütâbiûhu”²⁴⁶ ifadesiyle müellif sadece Râfiî ve ona tabi olanların görüşü olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeden Râfiî’nin kendine mahsus ekolü olduğu anlaşılmaktadır.

g. Iraklıların görüşünü belirtmek için Erdebîlî “el-İrakiyyûn”²⁴⁷ lafzını kullanmıştır. Buradaki Iraklılardan maksat büyük ihtimal İmâm Şâfiî’nin eski mezhebini benimsemiş olan Şâfiî fıkıhçılaridir.

h. “el-Muhakkikûn”²⁴⁸ kelimesini kullanırken kimleri kastettiğini söylememekle birlikte kelimedden anlaşılan “araştırmacı alimlerdir”.

i. Müellif kendisi için herhangi bir kelime, yani “kultü” veya “a’nî” şeklinde özel bir kalıp hiçbir yerde kullanmamıştır.

j. Müellif tüm fıkıh kitaplarında olduğu gibi zayıf görüşleri belirtmek için “kîle” kelimesini kullanmıştır.²⁴⁹

4. Envâr ve Minhâc’ın Metin Yönünden Karşılaştırılması

Aşağıda, *Envâr* ve *Minhâc* eserlerinde yer alan “Kitabu’n-Nikah” bölümü ele alınacak ve mukayese etmek sureti ile genel olarak özellikleri belirtilmeye çalışılacaktır. Buradaki *Minhâc* eseri Nevevî’nin olup Râfiî’nin *Muharrar* isimli eserinin muhtasarı sayılmıştır.²⁵⁰ Ayrıca Nevevî’nin *Ravda* eserine de bazen değinilecektir.

Minhâc’ın seçilme sebebi bu eserin Şâfiî çevrelerinde çok yaygın olması ve çeşitli yerlerde ders kitabı olarak okutulmasıdır. Ayrıca söz konusu eser muhtasar

²⁴⁴ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 155.

²⁴⁵ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 7.

²⁴⁶ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 127, 140.

²⁴⁷ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 76, 735.

²⁴⁸ Erdebîlî, *a.g.e.*, II, 493.

²⁴⁹ Erdebîlî, *a.g.e.*, I, 9, 36, 37, 103.

²⁵⁰ Abdülvehhâb İbrahim Ebû Süleyman, *a.g.e.*, s. 363.

olduğundan dolayı karşılaştırma yapmak daha kolay olmaktadır. Karşılaştırılan metinlerden genel olarak şu özellikleri çıkarmak mümkündür:

a. Şâfiî mezhebinde en ünlü eserlerin hepsi “Kitabu’n-Nikah” bölümüne “Hz. Peygamber’in Özellikleri” başlığını koyarak Peygamber’imize ait hükümlerden bahsederler. Erdebîlî’de bunu esas alarak aynı şekilde ilk önce söz konusu başlığı koymuş ve bu konuyu incelemiştir.

b. Her iki eserin de tasniflerine göz atılırsa, *Minhâc* eserinde başlıklar “Kitap” şeklinde olup aynı zamanda alt başlıklarda “Kitap” olarak verilmiştir. *Envâr* eserinde ise daha önce belirtildiği gibi “Kitap”, “Fasıl”, “Teznib” ve “Hatime” gibi daha ayrıntılı olarak başlıklar kullanılmıştır. Bu sebeple *Envâr*’ın daha tertipli olduğu görülmektedir. Ancak Nevevî *Ravda* eserinde ise “Kitap”, “Bab” ve “Fasıl” şeklinde başlıkları kullanmıştır.

c. Nevevî *Minhâc* isimli eserinde bir konuyu anlatırken çeşitli görüşleri belirttikten sonra birçok yerde “kültü” ifadesini kullanarak doğrudan kendi görüşünü de söylemektedir.²⁵¹ Hatta Nevevî *Ravda* isimli eserinde bazı görüşler “Cumhûru’l-Ashâb” ’ın görüşüne zıt olduğu için ferdi görüşü açık bir şekilde tenkit etmektedir.²⁵² Ancak *Envâr* eserini incelediğimiz kadarıyla “kültü” kelimesini kullanarak Erdebîlî’nin doğrudan kendi görüşünü belirttiğine rastlanılmamıştır. Yukarıda örneklerine yer verildiği gibi tercihler yapılmıştır.

d. Daha önce de belirtildiği gibi *Minhâc* eseri muhtasar olduğu için kaynaklar bakımından çok zengin olmayıp ara sıra delillere yer vermiştir. Nitekim *Envâr* eserinde de aynı durum söz konusudur. Ancak Nevevî *Ravda* eserinde ayet ve hadisleri bol bol kullanmış hatta bazen ravileri bile zikretmiştir.²⁵³

e. *Minhâc*’da kullanılan tercih ifadelerine baktığımız zaman *Envâr*’da da aynı ifadeler kullanıldığı hatta Erdebîlî’nin daha fazla tercih kelimeleri kullandığı görülmektedir. Nitekim söz konusu kelimelere yukarıda örnekler verilmiştir.

f. Nevevî *Minhâc*’ında yeri geldiğinde İmâm Şâfiî’nin her iki görüşünü belirterek “yeni görüş”²⁵⁴ ve “eski görüş”²⁵⁵ şeklinde ayrı ayrı zikretmiştir. Ancak

²⁵¹ Nevevî, *Minhâc*, s. 269, 270, 279, 300, 307, 311, 336, 347, 350, 352.

²⁵² Nevevî, *Ravda*, V, 354.

²⁵³ Nevevî, *a.g.e.*, V, 348, 351, 352, 357.

²⁵⁴ Nevevî, *a.g.e.*, s. 323, 349, 353.

Envâr eserini incelediğimiz kadarıyla İmâm Şâfiî'nin her iki görüşünü zikrederek verildiği görülmemektedir.

g. Tariflere *Envâr*'da olduğu gibi *Minhâc* eserinde de çok nadir olarak yer verilmiştir. Mesela, “Kitabu'n-Nikah” bölümünde “Hu1”²⁵⁶ ve “Îlâ”²⁵⁷ terimlerinin tarifi verilmiştir. *Envâr* eserinde verilen tariflere yukarıda örnekler verilmiştir.

h. *Minhâc* eseri çok muhtasar olduğu için örnekleme çok fazla yapılmamıştır. *Envâr* eserinde ise örneklere çok fazla yer verilmiştir. Ancak Nevevî'nin *Ravda* eseri incelendiği zaman örneklerin haddinden fazla olduğu göze çarpmaktadır. Mesela, “Kitabu'n-Nikah” bölümünde nikahın rükünlerini sıraladıktan sonra birçok “fer” başlığı vererek örneklere yer vermektedir.²⁵⁸

²⁵⁵ Nevevî, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵⁶ Nevevî, *a.g.e.*, s. 301.

²⁵⁷ Nevevî, *a.g.e.*, s. 323.

²⁵⁸ Nevevî, *a.g.e.*, V, 382-383.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ENVÂR ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. ENVÂR NÜSHALARI

Öncelikle Türkiye çapındaki kütüphaneleri ele alırsak araştırdığımız kadarıyla *Envâr* nüshaları toplam 9 tane olup, bunlardan 5 tanesi yazma halinde diğer 4 tanesi de normal baskı halindedir. Yazma eserlerden bir tanesi Süleymaniye kütüphanesinde, bir tanesi Beyazıt Devlet kütüphanesine diğer bir tanesi İstanbul Üniversitesi Merkezi kütüphanesinde el-Bûşî'nin şerhi ile birlikte iki tanesi de Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunmaktadır. Diğer kütüphanelerdeki kitaplar ise baskı halindedir. Ayrıca Türkiye'nin haricinde araştırdığımız kadarıyla Azerbaycan'daki kütüphanelerde onlarla yazma eser bulunmaktadır. Söz konusu nüshaları aşağıda şöyle belirtmek mümkündür:

A. Müstensihi Muhammed İbn Dâvûd olan bu nüsha 1381 yılında istinsah edilmiştir. 362 varak olup Topkapı Sarayı kütüphanesinin Ahmed III bölümünde bulunmaktadır.

B. Topkapı Sarayı kütüphanesinin Ahmed III bölümünde 345 varak olup nesih hattıyla yazılmıştır. Abdullah İbn Hasan ed-Dîrî'nî tarafından hicri 1415 senesinde istinsah edilen. Demirbaş numarası 1093'tür.

C. Beyazıt Devlet kütüphanesinin Veliyeddin Ef. Bölümünde bulunan yazma eser 280 varak olup ta'lik hattıyla yazılmıştır. Demirbaş numarası 2343'tür. Müstensihi ve istinsah tarihi belirtilmemiştir.

D. Süleymaniye kütüphanesinin Ayasofya bölümünde bulunan bu eser 530 varak olup nesih hattıyla yazılmıştır. Yazmanın müstensihi ve istinsah edildiği tarih belirtilmemiştir. Demirbaş numarası 1032'dir.

E. İstanbul Üniversitesi Merkezi Kütüphanesinde bulunan bu yazma eser Ahmed İbn Muhammed tarafından h. 873 yılında istinsah edilmiştir .

F. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde sadece I cildi mevcut olan eser yazma olmayıp Mısır'da 1910 yılında basılmıştır. Matbaası belirtilmemiştir.

G. Yine Mısır'da 1318/1920 senesinde Cemâliye Matbaası tarafından basılan bu eser II cilt halinde Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesinde bulunmaktadır.

H. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde Mısır, Cemâliye Matbaası tarafından 1329 senesinde iki haşiyesi ile birlikte II cilt halinde baskısı yapılan nüsha bulunmaktadır.

İ. İslami Araştırmalar Merkezi Kütüphanesinde de Beyrut, Meymeniyye Matbaası 1908 senesinde tarafından II cilt olarak basılmış nüshası mevcuttur. Bildiğimiz kadarıyla *Envâr*'ın en son baskısı ise Kahire'de Matbaatu'l-Medenî tarafından 1389/1969 yılında basılmıştır.

J. Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü, Milli İlimler Akademisi Muhammed Fuzuli Adına Elyazmalar Enstitüsü'nde *Envâr*'ın çeşitli yüzyılda istinsah edilmiş 24 nüshası bulunup en eski nüshası Erdebîlî'nin vefatından 25 sene sonra istinsah edilmiştir.²⁵⁹ Ayrıca Azerbaycan, Zagatala, Diyarşunaslık Müze'sinde yazma nüshası bulunan eser 893/1487 senesinde Hasan İbn Ahmed el-Bûimî tarafından istinsah edilmiştir. Şam'da nesih ile yazılan bu nüsha 206 varaktan oluşmaktadır.

K. Ayrıca Carl Brockelmann "GAL" isimli bibliyografya ile ilgili eserinde *Envâr*'ın Paris, Berlin gibi yabancı ülkelerde çeşitli nüshalarının olduğunu belirtmiştir.²⁶⁰

II. ENVÂR ŞERHLERİ

Şerhler, metinlerin herkes tarafından tam olarak anlaşılmasını sağlamak amacıyla başkaları ya da bizzat yazarları tarafından asıl metin üzerine yapılan çalışmalardır. Bu tür çalışmalarda her zaman metni izah ve açıklama maksadının bulunduğunu söylemek doğru değildir. Zira bazı şerhler, metni eleştirmek ve tenkit etmek gayesiyle kaleme alınmıştır.²⁶¹

Kaynaklarda Erdebîlî'nin *Envâr* isimli eseri üzerine yazılmış sadece bir şerh kayda alınmıştır. Diğerleri aşağıda belirtildiği gibi haşiye, zevaid ve taliklerden ibarettir. Eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

²⁵⁹ C. V. Kahramanov, *Elyazmalar Hazinesinde*, "Azerbaycan Elyazma Kitabı Tarihinden", VII, 10.

²⁶⁰ Carl Brockelmann, *GAL*, II, 255.

²⁶¹ Recep Cici, *a.g.e.*, s. 305.

Şerhu'l-Envâr: Nûruddin Ali bin Ahmed el-Bûşî eş-Şâfiî (ö. 856)²⁶²: Tabakat kitaplarından araştırmamız sonucunda *Envâr*'ın bir tek şerhi bulunabilmiştir. Eser günümüze kadar gelmiş olup İstanbul Üniversitesi Merkezi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ahmed İbn Muhammed tarafından h. 873 yılında istinsah edilen bu yazma eser 4 cilt halinde söz konusu kütüphanede bulunmaktadır.

III. HAŞİYE VE HAMİŞLER

Bunlar, metinlere yazılan şerhlerdeki bazı noktaların izahı amacını güden veya şerhlerdeki görüşleri tenkit eden çalışmalardır. Bu çeşit açıklama ya da tenkit sadedinde şerhler üzerine yazılan eserlere *hâşiye* denilmiştir ki duraklama, gerileme ve özellikle de taklit devirlerinde giderek artış göstermiştir. *Hâşiyeleri* şerhin şerhi de diye ifade edebiliriz.²⁶³

Envâr eseri üzerine yapılmış iki haşiye vardır ve bunlar halen *Envâr* eseri ile birlikte birisi haşiye bir diğeri ise hamiş şeklinde basılmıştır. Sonuncu baskılarda ise her ikisi de haşiye şeklinde basılmıştır.

A. *Hâşiyetu'l-Kümmesrâ:*

“Kümmesrâ” isimli haşiyenin ilk sayfasında müellif haşiyeyi kaleme alma sebebini açıklayarak bazı bilgilere yer vermiştir. Bu sebeple müellifin bu ifadeleri buraya olduğu gibi aktarılmaya çalışılacaktır.

Müellif hamd ve sena ettikten sonra *Envâr*'ın çok önemli bir eser olduğunu vurgulayarak birçok bölgede ders kitabı olarak okutulmakta ve kendisinden fetva kitabı olarak yararlanılmaktadır demektedir. Gerçekten bu eser takva üzere yazılmış olup fakihlerin helal ve haram olan şeyleri ayırt etmede kaynak bir eser olmuştur. Daha sonra müellif kitabın lafızlarında bazı zorlukların olduğunu -kendi dönemini kastederek- özellikle ilmin zayıfladığı, ilim adamlarının ve talebelerin azaldığı bu dönemde *Envâr*'ı herkesin anlamayacağını vurgulayarak bir haşiyeye ihtiyacı olduğunu belirtir.

Bazı şarihlerin, kendilerine göre çok zor gelen yerleri açıklayarak, bazen de kolay gelen ama başkaları tarafından anlaşılmayan yerleri açıklığa kavuşturmamaları sebebiyle kınamaktadır.

²⁶² Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, I, 196.

²⁶³ Recep Cici, *a.g.e.*, s. 306.

Müellif Allah'tan yardım dileyerek bu haşiyeyi 1110/1713 yılında başladığını okuyuculara haber vermiştir. Bu açıklamayı yaptıktan sonra en sonunda haşiyeyi “kümmeşrâ” olarak isimlendirmesini insanlara faydalı bir meyve mahiyetinde olmasıyla açıklamıştır.²⁶⁴

B. Hâşiyetu'l-Hâc İbrahim.²⁶⁵

Hâc İbrahim hamd ve sena ettikten hemen sonra haşiyesini yazarken faydalandığı kitapları belirtir ve şöyle sıralar:

Öncelikle Şeyhu'l-İslâm Kâdı'l-Kudât Zekeriyya el-Ensârî'nin *Esna'l-Metâlib* olarak isimlendirilen *Şerhu Ravdi't-Tâlib* kitabından ve el-Allâme eş-Şeyh Şihâbüddin Ahmed İbn Hacer (r.a.)'ın *Tühfetü'l-Muhtâc li Şerhi'l-Minhâc* olarak isimlendirilen *Şerhu'l-Minhâc* kitaplarından ve Şâfiî mezhebinde olan diğer muteber sayılan kitaplardan yararlandım. Lügat kitaplarından ise *es-Sihâh*, *el-Kâmûs* ve diğer lügat konusunda muteber olarak kabul edilen kitaplardan yararlandım diyerek kendi haşiyesine başlamıştır.²⁶⁶

VI. TA'LİK VE ZEVAİDLER

Ta'likler, metinlere yazılan şerhlerdeki bazı noktaların izahı amacını taşıyan çalışmalardır ki bunlara *hâşiy*e de denir.²⁶⁷ *Envâr* eseri üzerine birkaç tane de zevaid ve talikler yazılmıştır. Bu kitaplar tabakat kitaplarından tespit edilmiş olup kitaplara ulaşılamamıştır.

²⁶⁴ Erdebîlî, *el-Envâr* (Hâşiyetü'l-Kümmeşrâ), I, 1.

²⁶⁵ Serkîs, *Mu'cem*, I, 423.

²⁶⁶ Erdebîlî, *el-Envâr* (Hâşiyetü'l-Hâc İbrahim), I, 1.

²⁶⁷ Recep Cici, *a.g.e.*, s. 306.

- A. *et-Ta'lika*: el-Allâme Celâleddin Muhammed Es'ad es-Sıddîkî ed-Devvânî eş-Şâfîî (ö. 907): İran'ın güneyinde yer alan Fars Eyaleti sınırları içindeki Kazerun şehrine bağlı Devan köyünde dünyaya geldi. Şiraz'da bulunduğu yıllarda medresede ders vermiştir.²⁶⁸ *Envâr* eserini Farsça'ya çeviren Fethullah Şîrvânî Devvânî'nin hocalarındandır.²⁶⁹
- B. *et-Ta'lika*: eş-Şeyh Nuruddin Ali İbn Muhammed el-Uşmûnî (ö. 900).
- C. *Envâru'l-Envâr*: es-Sirâc Ömer İbn Muhammed el-Yemenî (ö. 887).²⁷⁰

V. TERCÜMESİ

Kaynaklarda Erdebîlî'nin *Envâr* isimli eserinin Farsça'ya çevrisinin yapıldığı belirtilmektedir. *Envâr* eserini Fethullah İbn Yezîd eş-Şîrvânî (ö. 857/ 1453) Farsça'ya tercüme ederek bir tekmile yazmıştır.²⁷¹ Fethullah Şîrvânî Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) öğrencilerinden olup Molla Şükrullah diye tanınan bir zatın oğludur. Akli ve şeri ilimleri Semerkand'de el-Cürcânî'den, matemetiği Kâdîzâde-i Rûmî'den okuyarak ilmini ikmal ettikten sonra Anadolu'ya gelip Kastamonu'ya yerleşti ve burada tedrisata devam etti.

Müellifin bundan başka *Şerhu'l-Mevâkıf*'in baş taraflarına yazdığı haşiye ve ta'likalarla Kâdîzâde'nin *Şerhu'l-Cagmînî* adındaki eserine yazdığı haşiyesi vardır.²⁷²

Fethullah Şîrvânî'nin yaptığı bu tercümeyle ulaşılammıştır. Bu yüzden tercümenin içeriği hakkında bilgi vermek mümkün olmamaktadır.

²⁶⁸ Harun Anay, *Celâleddin Devvânî*, s. 45,63.

²⁶⁹ Harun Anay, *a.g.e.*, s. 39-40.

²⁷⁰ Kâtip Çelebî, *a.g.e.*, I, 196.

²⁷¹ Carl Brockelmann, *a.g.e.*, II, 255; Saffet Köse, "Erdebîlî", *DİA*, XI, 280.

²⁷² Sadreddin Gümtüş, *Seyyid Şerîf Cürcânî*, s. 122.

SONUÇ

Müteahhirîn Şâfiî bilginlerinden olan Erdebîlî, Güney Azerbaycan'ın Erdebil bölgesinde yetişmiş ve ismi zamanın ender fakihlerinden birisi olarak tarihe geçmiştir. Şâfiî mezhebinde önemli bir din bilgini olmasına rağmen ailesinden ve soyundan tabakat kitaplarında fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda Erdebîlî'nin torunun fıkıhçı olup ders okuttuğu bildirilmektedir.

Hayatı hakkında çok sınırlı bilgi bulunan müellif muhtemelen Bağdat ve Kahire'de tahsil hayatını tamamlamış daha sonra hayatını Erdebil'de devam ettirmiştir. Muhtemelen orada ders okutmuş ve birçok talebe yetşitirmiştir.

Müellifin doğumu ile ilgili bilgi olmasa bile, vefatına dair elimizdeki bilgilerin (ö. 779/1377 veya 799/1397), Erdebîlî'nin VIII / XIV yüzyılda yaşadığı anlaşılmaktadır. Kesin olmamakla birlikte müellifin Erdebil'de vefat ettiği muhtemeldir.

Erdebîlî'nin yazmış olduğu *Envâr* isimli eserinde, Şâfiî fıkıh eserlerinden öncelikle en ünlü yedi kitabı esas alarak ve söz konusu eserlerin ele almadıkları, hiç kimsenin müstağni olamayacağı konuları da diğer Şâfiî mezhebinde muteber imamların kitaplarından derleyip toplamıştır. Dolayısıyla ortaya kendinden sonrakilere miras olarak muhteşem bir eser bırakmıştır.

Müellif, ele almış olduğu tüm fıkıh konularını, eserinde özlü olarak Şâfiî mezhebi çerçevesinde anlatmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi eserde fıkhi delillere fazla yer verilmemiş, daha çok hüküm ifade eden fetva niteliğindeki görüşler zikredilmiştir.

Uzun anlatımlı kitapların yerine muhtasarların önem kazandığı bir dönemde kaleme alınan *Envâr* eseri, sadece Şâfiî mezhebinin görüşlerini değil, aynı zamanda çok nadir olsa da diğer mezhep görüşlerini de belirtmeye çalışmıştır.

Eser, bazı haşiyelerde de belirtildiği gibi Şâfiî mezhebinin yaygın olduğu yerlerde ders kitabı olarak okutulmuş ve kadıların el kitabı haline gelmiştir. Anlaşılması zor

olduğu ve lafızlarındaki bazı zorluklar olması sebebiyle esere birçok şerh, haşıye, ta'lik ve zevaidler yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed İbn Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned*, İstanbul 413/1992.
- Aliyev, Salih Muhammedoğlu, "Erdebil", I-XXVII, *DİA*, İstanbul 1995.
- Anay, Harun, *Celâleddîn Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlakı ve Siyaset Düşüncesi* (basılmamış doktora tezi), MÜ SBE, İstanbul 1994.
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, 3. Baskı, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları Nu. 24, İstanbul 1996.
- Azerbaycan İlimler Akademisi, *Katalog Arabskih Rukopisey*, I-II, Elm, Bakü 1984.
- Azerbaycan Tarihi* (ed. Ziya Bünyadov), Bakü 1994.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, I-II, Matbaatü'l-Behiyye, İstanbul 1955.
- el-Begavî, Muhyi's-Sünne, *Mesâbîhu's-Sünne*, I-IV, 1. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan t.y.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-III, İstanbul 1413/1992.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuku Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- Chane, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* (çev. Y. Moran), İstanbul 1979.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, 2. Baskı, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları Nu. 35, İstanbul 1989.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh İbn Abdurrihman İbn Fazl, *Sünen*, İstanbul I-II, 1413/1992.

- Döndüren, Hamdi, “Şâfiî Mezhebi”, *ŞİA*, I-VIII, Akit, İstanbul 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân İbn Eş'âs İbn İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, I-V, İstanbul 1413/1992.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İmâm Şâfiî* (çev. Osman Keskiöğü), Ankara 1969.
- el-Erdebîlî, Cemâlüddin Yusuf İbn İbrahim, *el-Envâr li A'mâli'l-Ebrâr*, I-II, Sonuncu Baskı, Matbaatu'l-Medenî, Kahire 1390/1970.
- Gamrâvî, Muhammed ez-Zür'î, *es-Sirâcu'l-Vehhâc Şerhu Metni'l-Minhâc*, Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Kahire 1933.
- Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, 2. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 1991.
- Gümüş, Sadreddin, *Seyyid Şerîf Cürcânî*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1984.
- Hasanaliev, Z. M., *Safevi Devleti*, “Altay Neşriyat”, Bakü 2000.
- Hitti, Philip K., *İslam Tarihi* (çev. Prof. Dr. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1997.
- Hudârî Bek, Muhammed, *Târîhu Teşrîi'l-İslâmî*, 1. Baskı, Beyrut-Lübnan 1988/1408.
- İbnu'l-Emîn, *Telhîsu Usûli'l-Fıkh* (çev. Heyet), 1. Baskı, Yasin Yayınevi, İstanbul 2002.
- İbn Hacer, Şihâbuddin Ahmed İbn Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Yezîd er-Rebeî el-Kazvînî, *Sünen*, I-II, İstanbul 1413/1992.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, 1. Baskı, Dâru Sâdir, Beyrut t.y.
- İbnu's-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-VI, 1. Baskı, Dâru'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1460/1999.
- İbnu'l-İmâd, Abdülhay İbn Ahmed, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, I-X, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1989.
- İbrahim Ebû Süleyman, Abdülvehhâb, *Kitâbu'l-Bahsi'l-İlmî ve Masâdiru'd-Dirâseti'l-İslâmî*, Cidde 1986.
- İmâm Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik İbn Enes el-Himyerî, *el-Muvatta'*, İstanbul 1413/1992.
- İmâm Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî Müslim İbn el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, I-III, İstanbul 1413/1992.

- İslam Ansiklopedisi, “Şâfî”, I-XIII, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- Kahramanov, C. V., “Azerbaycan Elyazma Kitabı Tarihinden”, *Elyazmalar Hazinesinde*, I-VII, İlim Neşriyatı, Bakü 1987.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975; İz Yay., İstanbul 1999.
- , *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, I-III, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- Kâtip Çelebî, Mustafa İbn Abdillâh, *Keşfu’z-Zunûn an Esâmî’l-Kütüb ve’l-Funûn*, I-II, Matbaatü’l-Behiyye, İstanbul 1360/1941.
- Kazıyev, A. Y., *Hudojestvennoy Oformleniy Azerbaycanskoy Rukopisnoy Knigi XIII-XVII. Vekov*, Moskova 1977.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemu’l-Müellifîn Terâcümi Musannifi’l-Kütübi’l-Arabiyye*, I-XV, İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1376/1957.
- Köse, Saffet, “Erdebîlî, Yusuf İbn İbrahim”, I-XXVII, *DİA*, İstanbul 1995.
- Mevsîlî, Ebu’l-Fazl Mecduddin, *el-İhtiyâr li Ta’lîli’l-Muhtâr*, I-V, 1. Baskı Dâru’l-Ma’rife, Beyrut-Lübnan 1419/1998.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed İbn Ali İbn Şuayb, *Sünen*, I-III, İstanbul 1413/1992.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya İbn Şeref İbn Nûrî, *Ravdatu’t-Tâlibîn*, I-VIII, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- , *Tehzîbu’l-Esmâ’ ve’l-Lügât*, I-IV, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan t.y.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik; Kalenderiler*, Ankara 1992.
- Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), I-II, İstanbul 1998.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, I-XXVII, *DİA*, İstanbul 2000.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih*, İmge Yayınevi, İstanbul 1994.
- Serkîs, Yusuf Elyân, *Mu’cemü’l-Matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarrabe*, I-II, Matbaatu Serkîs, Mısır 1346/1968.
- Şühbe, İbn Kâdî, *Tabakâtu’s-Şâfîyye*, I-IV, 1. Baskı, İlmu’l-Kütüb, Beyrut 1407/1987.
- Tağiyeva Ş., Rahimli E., Bayramzade S., *Güney Azerbaycan*, Orhan, Bakü 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed İbn İsâ İbn Sevre es-Sülemî, *Sünen*, I-III, İstanbul 1413/1992.

- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, 5. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1996.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 3. Baskı, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1979.
- Witteck, Paul, *Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına* (çev. H. İnalçık), Belleten VII/27 1943.
- , *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin, *Kitâbu Tezkireti'l-Huffâz*, I-VI, Beyrut-Lübnan t.y.
- Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut 1987.
- Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'Rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, I-VIII, 9. Baskı, Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.